

The Transformation of the Bath from Collective Space to Private Sanctuary: An Analysis of Urban De-identification and its Impact on Tehran's Water Crisis

Rasoul Mohsenzadeh¹ | Mohammad Eskandari Nasab² | Leila Fatehi³

1. PhD in Anthropology, Department of Anthropology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: papi.rasoul@yahoo.com
2. PhD Student in Sociology of Social Development, Department of Social Development, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Corresponding Author. E-mail: eskandari.m1991@ut.ac.ir
3. M.A. in Social Work, Department of Social Work, School of Social Health, University of Social Welfare and Rehabilitation Sciences, Tehran, Iran. E-mail: fatehileila@gmail.com

Article Info	Extended Abstract
Article type: Research Article	Objective: The present study aims to go beyond dominant technical-managerial approaches and analyze the phenomenon of bathing as a cultural-spatial action that is deeply linked to the biopolitics of urban space. The main problem of this research is to explore this semantic and functional transformation: how the process of de-identification of urban spaces and the collapse of the neighborhood system has turned the bathhouse from a historical collective space into the last refuge for reproducing private solitude. Accordingly, the key research question is posed as follows: How has the transformation of urban space and the experience of spatial repulsion from the outside environment affected citizens' experience of bathing and the redefinition of bathhouse functions, and consequently fueled the water crisis in the Tehran metropolis? Answering this question requires an analysis of the dialectic between the inner space of the home and the outer world. In fact, by focusing on the contrast between home and city, this paper will show how the foregrounding of the inside/outside duality and the desire for symbolic purification from the pollutions of public space have inadvertently led to increased water consumption within the bathhouse. Methodology: To conduct this research, constructivist grounded theory (Charmaz, 2014) was used to encourage participants to reconstruct and interpret their lived experiences related to the research topic. Constructivist grounded theory emphasizes the co-construction of knowledge between researcher and participants, recognizes the researcher's role in shaping the research process, and encourages reflexivity and acceptance of the subjectivity of both sides of the research. Therefore, although grounded theory focuses mainly on qualitative data such as interviews, observations, and field notes, it can also be adapted for documentary analysis, including historical documents, and we have used this approach in our research. For this study, 15 in-depth interviews were conducted. According to Charmaz's (2014: 58) recommendation that participants should be selected based on "their relevance to emerging categories," purposive sampling was used with criteria such as employment status, age, gender, socio-economic class, and place of residence. To ensure diversity and richness of data, snowball sampling was also employed. The interview process continued until theoretical saturation was achieved. Findings: The findings show that bathing in contemporary Tehran cannot be understood merely under the category of personal hygiene
Article history: Received: 08 May 2026 Received in revised form: 19 May 2026 Accepted: 19 May 2026 Published online: 18 September 2026	
Keywords: <i>Megacity, Repulsion, Bath, Pollution, Water Scarcity.</i>	

or daily habit. In citizens' lived experience, the bathhouse has become a space for rebuilding personal boundaries, repairing a sense of security, and distancing oneself from the chaos of urban space. In this sense, the increasing tendency toward bathing should be analyzed in connection with the transformation of urban experience and the weakening of mediating spaces in everyday life—spaces such as the alley, courtyard, neighborhood, and neighborly relations that in the past made possible a sense of belonging, familiarity, and trust. Analysis of the findings in light of Mary Douglas's perspective shows that pollution in participants' experience is not merely a medical or biological concept but has a symbolic quality. As Douglas shows, bodily boundaries reflect social and cultural boundaries, and the feeling of pollution often expresses a sense of threat to social order. In the experience of Tehrani citizens, too, the city has become an alien, worn, and repulsive space whose continuous contact creates a kind of symbolic pollution. Therefore, bathing can be seen as an attempt to readjust the boundary between "self" and "other" and to remove the symbolic effects of the external from the body. Participants' emphasis on solitude, silence, nudity, and a sense of calm in the bathhouse also shows that the bathhouse, more than being merely a service space, has become a territory for reconstructing personal privacy.

Conclusion: The growing tendency toward bathing in contemporary Tehran cannot be explained merely by reference to health necessities or consumption patterns. In citizens' lived experience, the bathhouse has become a space for rebuilding personal boundaries, repairing a sense of security, and distancing oneself from the chaos and alienation of urban space. Under conditions where mediating spaces of urban life have weakened and everyday experience is accompanied by a sense of instability, congestion, and symbolic pollution, the body and its related routines become one of the last controllable territories for the individual. In this sense, bathing is not merely a health action but an attempt to readjust the individual's relationship with the surrounding world and reconstruct a kind of personal order against the repulsive urban experience. Finally, it is suggested that the relationship between water consumption patterns and the experience of social insecurity in critical periods, such as war, social unrest, or widespread urban disruptions, be examined on a macro scale.

Cite this article: Mohsenzadeh, R., Eskandari Nasab, M & Fatehi, L. (2026). The Transformation of the Bath from Collective Space to Private Sanctuary: An Analysis of Urban De-identification and its Impact on Tehran's Water Crisis. *Biopolitics and Development*, 2 (2), 107-128. DOI: [10.22034/jbpd.2026.145812.1042](https://doi.org/10.22034/jbpd.2026.145812.1042)

دگردیسی حمام از فضای جمعی به خلوت خصوصی: تحلیل پیامدهای هویت‌زدایی شهری بر بحران آب در تهران

رسول محسن‌زاده^۱ | محمد اسکندری‌نسب^۲ | لیلا فاتحی^۳

^۱ دکتری انسان‌شناسی، گروه انسان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: papi.rasoul@yahoo.com

^۲ دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی توسعه اجتماعی، گروه توسعه اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

eskandari.m1991@ut.ac.ir

^۳ کارشناسی ارشد مددکاری اجتماعی، گروه مددکاری اجتماعی، دانشکده سلامت اجتماعی، دانشگاه علوم توانبخشی و سلامت اجتماعی، تهران، ایران. رایانامه:

fatehileila@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده مبسوط
نوع مقاله:	هدف: پژوهش حاضر بر آن است تا با فرارفتن از رویکردهای غالب فنی-مدیریتی، پدیده استحمام را به مثابه کنشی فرهنگی-فضایی تحلیل نماید که عمیقاً با زیست‌سیاست فضای شهری در پیوند است.
مقاله پژوهشی	مسئله اصلی این تحقیق، واکاوی این دگردیسی معنایی و کارکردی است؛ اینکه چگونه فرایند هویت‌زدایی از فضاهای شهری و فروپاشی نظام محله‌ای، حمام را از یک فضای جمعی تاریخی به آخرین پناهگاه برای بازتولید خلوت خصوصی بدل کرده است. بر این اساس، سؤال کلیدی تحقیق چنین طرح می‌شود: دگردیسی فضای شهری و تجربه پس‌راندگی فضایی از محیط بیرون، چگونه بر تجربه شهروندان از استحمام و بازتعریف کارکردهای حمام اثر گذاشته و به تبع آن، به تشدید بحران آب در کلان‌شهر تهران دامن زده است؟ پاسخ به این پرسش مستلزم تحلیل دیالکتیک فضای اندرونی خانه و جهان بیرونی است. در واقع، این نوشتار با تمرکز بر تقابل میان خانه و شهر، نشان خواهد داد که چگونه برجسته شدن دوگانه اندرونی/بیرونی و میل به پالایش نمادین از آلودگی‌های فضای عمومی، به شکلی ناخواسته به افزایش مصرف آب در حریم حمام منجر گردیده است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۱۸	روش: برای انجام این پژوهش، از نظریه زمینه‌ای ساخت‌گرا (چارمز، ۲۰۱۴) استفاده گردید تا شرکت‌کنندگان به بازسازی و تفسیر تجارب زیسته‌شان در ارتباط با موضوع پژوهش ترغیب شوند.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۲۹	نظریه زمینه ساخت‌گرا، بر هم‌ساختگی دانش میان پژوهشگر و مشارکت‌کنندگان تأکید داشته و نقش پژوهشگر را در شکل‌دهی به فرایند پژوهش به رسمیت می‌شناسد و به بازاندیشی و پذیرش ذهنیت هر دو سوی پژوهش تشویق می‌کند. بنابراین، هرچند نظریه زمینه‌ای عمده‌تاً بر داده‌های کیفی همچون مصاحبه‌ها، مشاهدات و یادداشت‌های میدانی متمرکز است، می‌توان آن را برای تحلیل اسنادی از جمله اسناد تاریخی نیز تطبیق داد و ما از این رویکرد برای انجام پژوهش خود استفاده کرده‌ایم. برای انجام این پژوهش، ۱۵ مصاحبه عمیق صورت گرفته است. مطابق توصیه چارمز (۲۰۱۴: ۵۸) که شرکت‌کنندگان باید بر اساس «ارتباط آن‌ها با مقوله‌های در حال ظهور» انتخاب شوند، از نمونه‌گیری هدفمند با معیارهایی همچون وضعیت اشتغال، سن، جنسیت، طبقه اقتصادی-اجتماعی و محل سکونت استفاده شد. برای تضمین تنوع و غنای داده‌ها، از نمونه‌گیری گلوله‌برفی نیز بهره گرفته شد. فرایند مصاحبه تا دستیابی به اشباع نظری ادامه یافت
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۹	یافته‌ها: یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که استحمام در تهران معاصر را نمی‌توان صرفاً ذیل مقوله بهداشت فردی یا عادت روزمره فهم کرد. حمام در تجربه زیسته شهروندان، به فضایی برای بازسازی
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۲۷	
کلیدواژه‌ها:	
کلانشهر، بحران آب، حمام، خلوت، فضای شهری، آلودگی.	

مرزهای شخصی، ترمیم احساس امنیت و فاصله‌گیری از آشفتگی فضای شهری بدل شده است. در این معنا، افزایش تمایل به حمام را باید در پیوند با دگرگونی تجربه شهری و تضعیف فضاهای میانجی در زندگی روزمره تحلیل کرد؛ فضاهایی مانند کوچه، حیاط، محله و روابط همسایگی که در گذشته امکان شکل‌گیری احساس تعلق، آشنایی و اعتماد را فراهم می‌کردند. تحلیل یافته‌ها در پرتو دیدگاه مری داگلاس نشان می‌دهد که آلودگی در تجربه مشارکت‌کنندگان، صرفاً مفهومی پزشکی یا زیستی نیست، بلکه کیفیت نمادینی دارد. همان‌گونه که داگلاس نشان می‌دهد، مرزهای بدن بازتابی از مرزهای اجتماعی و فرهنگی‌اند و احساس آلودگی، اغلب بیانگر احساس تهدید نسبت به نظم اجتماعی است. در تجربه شهروندان تهرانی نیز شهر به فضایی بیگانه، فرسوده و پس‌زننده تبدیل شده که تماس مداوم با آن، نوعی احساس آلودگی نمادین ایجاد می‌کند. از این رو، استحمام را می‌توان تلاشی برای بازتنظیم مرز میان «خود» و «دیگری» و زدودن اثرات نمادین امر بیرونی از بدن دانست. تأکید مشارکت‌کنندگان بر خلوت، سکوت، برهنگی و احساس آرامش در حمام نیز نشان می‌دهد که حمام بیش از آنکه مکانی صرفاً خدماتی باشد، به قلمرویی برای بازسازی حریم شخصی بدل شده است.

نتیجه: گرایش فزاینده به استحمام در تهران معاصر را نمی‌توان صرفاً با ارجاع به ضرورت‌های بهداشتی یا الگوهای مصرف توضیح داد. حمام در تجربه زیسته شهروندان، به فضایی برای بازسازی مرزهای شخصی، ترمیم احساس امنیت و فاصله‌گیری از آشفتگی و بیگانگی فضای شهری بدل شده است. در شرایطی که فضاهای میانجی زندگی شهری تضعیف شده و تجربه روزمره با احساس ناپایداری، ازدحام و آلودگی نمادین همراه است، بدن و روتین‌های مرتبط با آن به یکی از آخرین قلمروهای قابل کنترل برای فرد تبدیل می‌شوند. در این معنا، استحمام صرفاً کنشی بهداشتی نیست، بلکه تلاشی برای بازتنظیم رابطه فرد با جهان پیرامون و بازسازی نوعی نظم شخصی در برابر تجربه شهری پس‌زننده است. در پایان پیشنهاد می‌شود نسبت میان الگوهای مصرف آب و تجربه ناامنی اجتماعی در دوره‌های بحرانی، مانند جنگ، ناآرامی‌های اجتماعی یا اختلالات گسترده شهری، در مقیاس کلان مورد بررسی قرار گیرد.

استناد: محسن‌زاده، رسول؛ اسکندری‌نسب، محمد و فاتحی، لیلا. (۱۴۰۵). دگردیسی حمام از فضای جمعی به خلوت خصوصی: تحلیل پیامدهای هویت‌زدایی شهری بر بحران آب در تهران. زیست سیاست و توسعه، ۲ (۲)، ۱۰۷-۱۲۸. DOI: [10.22034/jbpd.2026.145812.1042](https://doi.org/10.22034/jbpd.2026.145812.1042)

DOI: [10.22034/jbpd.2026.145812.1042](https://doi.org/10.22034/jbpd.2026.145812.1042)

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه کردستان.

۱. مقدمه

آب آشامیدنی ضرورتاً از منابع پاک و کمیاب استخراج می‌گردد و اساساً حساسترین مدل آب شیرین به حساب می‌آید که برای استفاده، از پالایه‌های طبیعی و انسان‌ساز متنوعی عبور می‌کند (Supski & Lindsay, 2017). این آب برخلاف کشاورزی که از آب سبز، یا خاکستری نیز بهره‌مند می‌شود، ضرورتاً آبی به رنگ آبی است و هزینه بهره‌برداری از آن به مراتب گران‌تر و کمیاب شدنش از حیث اجتماعی و سیاسی به شدت خطرناک‌تر خواهد بود. اما در شهر تهران، این نوع از منابع آبی به شدت رو به کاهش است. میزان مصرف سالانه آب تهران از سال ۱۳۴۵ تا ۱۳۸۵، ۱۱ برابر شده است در حالی که جمعیت این شهر در طی این بازه‌ی زمانی کمی بیش از ۲/۵ برابر گردیده است (Abdolghafourian et al, 2012). دو روند افزایش جمعیت و رشد مصرف، که همچنان در حال افزایشند، تهران را هر چه بیشتر در موقعیت بحرانی قرار می‌دهند. بحران آب تهران زمانی جدی‌تر می‌گردد که متوجه باشیم منابع آبی محدود شهر تهران عمدتاً صرف مصرف شرب شهری می‌شوند که اساساً از هر جهت حیثیتی متفاوت از دیگر انواع آب شیرین دارد (Ardalan et al, 2019). بر اساس اطلاعات سازمان آب تهران از مجموع ۱۴۲۰ میلیون مترمکعب آب مصرف شده در شهر تهران، ۱۱۶۰ میلیون مترمکعب (۸۱.۷٪) به مصرف شرب، ۱۵۰ میلیون مترمکعب (۱۰.۶٪) به کشاورزی، ۸۰ میلیون مترمکعب (۵.۶٪) به فضای سبز و ۳۰ میلیون مترمکعب (۲.۱٪) به بخش صنعتی می‌رسد (سازمان آب تهران، ۱۳۹۸).

با این وجود که مصرف آب کشاورزی در ایران تقریباً ۹۲/۵ درصد است (سالنامه اصلاح الگوی مصرف ۱۳۹۵، ج ۲: ۲۹۸؛ هادی و هاپک، ۲۰۲۵). می‌بینیم که در شهر تهران، رقم مصارف کشاورزی به ۱۰ درصد می‌رسد و با روند کنونی تبدیل اراضی کشاورزی به بافت شهری، این رقم بیش از این نیز کاهش خواهد یافت (سیارپور، ۱۳۹۵: ۶۷). بنابراین میانگین مصرف شهروندان تهرانی بسیار بالاست. مرکز آمار ایران در سالنامه‌ی آب متوسط مصرف هر واحد خانگی بر مبنای لیتر در شهر تهران در طول شبانه‌روز را ۵۶۲ لیتر عنوان می‌کند، که از میانگین مصرفی مناطق گرمسیری کشور مانند هرمزگان و بوشهر نیز بیشتر است (Strategic Supervision, Statistical Center of Iran: 2023). این میزان از آب به شکل زیر مصرف می‌شود.

جدول ۱. مقایسه الگوی توصیه‌شده و الگوی فعلی

الگوی حداقلی ایده‌آل (لیتر)	الگوی فعلی (لیتر بر روز بر نفر)	نوع مصرف
۸	۱۳	آشامیدن و پخت‌وپز
۲۵	۴۳	استحمام
۱۰	۱۷	لباسشویی
۵	۱۳	ظرف‌شویی
۲۰	۲۶	دستشویی و توالت
۳	۹	نظافت خانه و آبیاری باغچه
۲	۴/۵	کولر و تهویه مطبوع
۲	۴/۵	متفرقه
۷۵	۱۳۰	مجموع

(منبع: بررسی کارشناسی تعرفه‌های آب شرب، ۱۳۹۴: ۲)

چنانچه در جدول شماره ۱ دیده می‌شود چه در نمونه ایده‌آل و چه در حجم مصرف فعلی، استحمام بالاترین حجم مصرف آب در بین شهروندان به خود اختصاص داده است. (۳۳٪ از کل) البته آمارهای مصرف کنونی شهروندان چندان قابل استناد نیست؛ چرا که پژوهش‌های مستقل، میانگین مصرف آب شهروندان را برای نمونه ۲۹۰ لیتر (رضایی و صراف‌زاده، ۱۳۹۵: ۳۸) و ۳۲۰ لیتر عنوان می‌کنند (روانشادیان و همکاران، ۲۰۱۵: ۵۰) که از ۱۳۰ لیتر مطرح شده توسط نهادهای رسمی بسیار بالاتر است. از این جهت میانگین آب مصرف شده در حمام توسط شهروندان تهرانی، قطعاً بسیار بالاتر از ۴۳ لیتر است. این رقم برای شهروندان انگلیسی و آلمانی که دوش گرفتن بخشی از برنامه روزمره است به ترتیب ۳۳ و ۳۴/۵ لیتر هست (Environment Agency, 2008: 8-16) که نسبت به مصرف آب در حمام‌های خانگی ما در بهترین حالت تا ۱۰ لیتر کمتر است. فرض دستیابی به ایده‌آل ۲۵ لیتر در روز، امری بسیار دشوار است. به‌طور کلی بر اساس مصاحبه‌ها اغلب شهروندان به شکل روزانه یا یک روز در میان به حمام می‌روند و خود شهروندان نیز بر این باورند که حمام کردن بیشتر از هر کنشی منجر به مصرف آب می‌گردد.

به علاوه مفهوم پس‌راندگی فضایی^۱ در مطالعات شهری ریشه در کار کلاسیک پیترو مارکوز (Marcuse, 1985) دارد که آن را به چهار سطح تقسیم کرد: جابه‌جایی مستقیم (اخراج فیزیکی)، جابه‌جایی زنجیره‌ای (فشار غیرمستقیم بر اقشاری خاص)، جابه‌جایی انحصاری (ممانعت از ورود گروه‌های حاشیه‌ای به محلات خاص)، و جابه‌جایی جابه‌جاکننده (تغییر شخصیت محله تا حدی که ساکنان پیشین نتوانند در آن بمانند). دیویدسن (Davidson, 2008) این چارچوب را گسترش داد و نشان داد که نه تنها جابه‌جایی کالبدی، بلکه تجربه کنده شدن از فضاها و شبکه‌های زیسته، خاطرات جمعی و تعلقات مکانی را نیز دربرمی‌گیرد. در بستر نئولیبرالیسم شهری، پژوهش‌های اخیر مانند برت و کاماث (Burte & Kamath, 2023) بر آن تأکید دارند که پس‌راندگی به مثابه خشونت ساختاری در فضا عمل می‌کند؛ یعنی سیاست‌های توسعه شهری سوداگرانه، از طریق عمودی‌سازی مسکن، تجاری‌سازی فضاهای عمومی و فروپاشی بافت محله‌ای، گروه‌های اجتماعی را نه فقط از مکان، بلکه از امکان تعلق و عاملیت فضایی محروم می‌سازند. به علاوه پاستاک و کهریک (Pastak and KÄHRİK, 2021) میان جابه‌جایی فیزیکی و جابه‌جایی نمادین^۲ تمایز قائل می‌شوند؛ جایی که ساکنان ممکن است در بعد کالبدی در محل باقی بمانند، اما با تغییر معنای مکان، حس تعلق و هویت خود را از دست می‌دهند. از این رو می‌توان استدلال کرد که در تهران معاصر، شهروندان الزاماً از خانه‌های خود اخراج نشده‌اند، اما فروپاشی نظام محله، حذف فضاهای میانجی (حیاط، ایوان، کوچه) و تبدیل شهر به انبوهی از برج‌های بی‌هویت، نوعی پس‌راندگی هویتی-فضایی ایجاد کرده که فرد را به درون آخرین حریم باقی‌مانده یعنی فضای درون‌خانگی (فضاهای آپارتمانی مانند حمام) می‌راند. در این معنا، مصرف افراطی آب در حمام نه یک رفتار غیرعقلانی صرف، بلکه کنشی نمادین برای بازپس‌گیری فضای ازدست‌رفته و زدودن نمادین آلودگی از شهر بیگانه شده است.

بر مبنای مقدمات فوق، پژوهش حاضر بر آن است تا با فرارفتن از رویکردهای غالب فنی-مدیریتی، پدیده استحمام را به مثابه کنشی فرهنگی-فضایی تحلیل نماید که عمیقاً با زیست‌سیاست فضای شهری در پیوند است. مسئله اصلی این تحقیق، واکاوی این دگردیسی معنایی و کارکردی است؛ اینکه چگونه فرایند هویت‌زدایی از فضاهای شهری

^۱ Spatial Displacement

^۲ Symbolic Displacement

و فروپاشی نظام محله‌ای، حمام را از یک فضای جمعی تاریخی به آخرین پناهگاه برای بازتولید خلوت خصوصی بدل کرده است. بر این اساس، سؤال کلیدی تحقیق چنین طرح می‌شود: دگردیسی فضای شهری و تجربه پسرانندگی فضایی از محیط بیرون، چگونه بر تجربه شهروندان از استحمام و بازتعریف کارکردهای حمام اثر گذاشته و به تبع آن، به تشدید بحران آب در کلان‌شهر تهران دامن زده است؟ پاسخ به این پرسش مستلزم تحلیل دیالکتیک فضای اندرونی خانه و جهان بیرونی است. در واقع، این نوشتار با تمرکز بر تقابل میان خانه و شهر، نشان خواهد داد که چگونه برجسته شدن دوگانه اندرونی/بیرونی و میل به پالایش نمادین از آلودگی‌های فضای عمومی، به شکلی ناخواسته به افزایش مصرف آب در حریم حمام منجر گردیده است.

۲. مبانی نظری

با این وجود که عمل حمام رفتن و شستشو، یکی از طبیعی‌ترین اعمال انسان قلمداد می‌گردد اما کاملاً فرهنگی است و برداشت‌های فرهنگی و نمادین از آن، موجب ایجاد انواع متفاوتی از استحمام شده است. در این رابطه دو متفکر برجسته‌ی انسان‌شناسی و جامعه‌شناسی یعنی مری داگلاس و آنتونی گیدنز، در دو سطح تحلیل نمادین و اجتماعی به این مسئله ورود پیدا کرده و امکانات فراوانی را برای درک بهتر موضوع پیش روی ما قرار می‌دهند.

از نظر داگلاس بدن ساختاری پیچیده است که کارکردها و ارتباطات بخش‌های مختلف آن، منبعی از نمادها را تداعی می‌کند. بدن یک مدل منطبق بر سیستم‌های بسته است که مرزهای آن تداعی‌کننده مرزهایی است که توسط امر بیرونی مورد تهدید قرار می‌گیرند. به نظر داگلاس برای فهم آلودگی‌های بدن، ما باید به خطراتی که جامعه یا فرهنگ را تهدید می‌کند، واقف باشیم (Douglas, 1984: 116). به عبارتی بهتر، هر بدن، مانند مرزهای سیاسی اجتماعی یک قبیله یا قلعه دارای ورودی‌ها و خروجی‌ها است که توسط شدیدترین سیستم‌های مراقبتی، پاسداری می‌شوند.

این برداشت و مصادیق آن خصوصاً در سیستم‌های کاستی مانند هندوها یا ادیان قومی مانند یهودی‌ها، بسیار نمود دارد. در سیستم کاستی هند، پاکی و ناپاکی یا خالص و ناخالص بازتاب‌دهنده جایگاه فرد در نظام طبقاتی است. پایین‌ترین اقشار در نظام کاستی، ناپاکترین آنها قلمداد می‌شوند، اعمالی مانند کفن‌پوشی و تخلیه چاه فاضلاب به این گروه محول شده و از این طریق طبقات بالا را برای رهایی از عناصر ناپاک (فضولات و لاشه‌ها) یاری می‌رسانند. از خلال این مصادیق داگلاس نشان می‌دهد که کل سیستم اجتماعی، بدنی را بازنمایی می‌کند که سر آن یا همان طبقات بالا کار فکری و اعمال روحانی را بر عهده دارند و اقشار پست مانند نقشی که مقعد و قضیب در بدن دارند، به امور دون و منزجرکننده گماشته می‌شوند (Douglas, 1984: 124). در واقع این سیستم سلسله‌مراتبی از پاکی است، که در راس آن پاکترین‌ها قرار گرفته‌اند. احساس انزجار از لمس جنازه‌ها و فضولات، صرفاً بیانگر نظم کاستی در سیستم به عنوان یک کل نیست بلکه این احساس نمایانگر، خطر بقای خرده واحدهای فرهنگی/اجتماعی نیز می‌باشد. به عبارتی دیگر نقطه مقابل این تقابل، حفاظت از اتحاد فرهنگی و سیاسی یک اقلیت در برابر خطرات بیرونی اعم از غیروودی‌ها و پست‌ها است.

دیگر متفکر برجسته مرتبط آنتونی گیدنز است. گیدنز در مدرنیته و هویت فردی به پرسش بنیادینی پاسخ می‌دهد: چگونه انسان‌ها علی‌رغم آگاهی از ریسک‌ها و تهدیدهای زندگی، به زیستن ادامه می‌دهند؟ پاسخ او در مفهوم امنیت هستی‌شناختی نهفته است (گیدنز، ۱۹۹۱: ۳۵). در نظریه امنیت گیدنز، امنیت وجودی به احساسی از تداوم، ثبات و

قابل‌اعتماد بودن جهان اشاره دارد؛ احساسی که به فرد امکان می‌دهد زندگی روزمره را بدون اضطراب دائمی تجربه کند. این امنیت در جوامع مدرن عمدتاً از دو منبع شکل می‌گیرد: نخست، اعتماد به «نظام‌های انتزاعی» و دوم، تداوم روتین‌های روزمره. نظام‌های انتزاعی شامل ساختارهایی مانند نظام بانکی، نظم شهری، شبکه‌های حمل و نقل، نظام اداری و دیگر سازوکارهایی هستند که زندگی مدرن را ممکن می‌کنند، بی‌آنکه افراد شناخت مستقیمی از عملکرد درونی آن‌ها داشته باشند. فرد هر روز بر پایه این فرض زندگی می‌کند که این نظام‌ها پایدار و قابل‌اعتمادند. آنها به شبکه آب شهری اعتماد می‌کنند بدون آنکه به سازوکارها و فناوری گسترده پشت این دسترسی فکر کنند. در کنار این اعتماد، روتین‌های روزمره نیز نقش اساسی دارند. تکرار اعمالی مانند بیدار شدن، رفت و آمد، نظافت، مصرف غذا یا نظم‌بخشی به فضای شخصی، تجربه زمان و جهان را پایدار و پیش‌بینی‌پذیر می‌کند و از این طریق اضطراب وجودی را مهار می‌سازند.

اما در شرایطی که فضای اجتماعی و شهری دچار بی‌ثباتی، فرسودگی یا اختلال می‌شود، این تداوم آسیب می‌بیند. اختلال در نظم عمومی، کاهش قابلیت پیش‌بینی محیط، فرسایش اعتماد اجتماعی، از خودبیگانگی و تجربه مداوم آشفتگی می‌تواند احساس ناامنی وجودی را تشدید کند. به نظر گیدنز در چنین وضعیتی، فرد می‌کوشد در مقیاس خرد و شخصی نوعی نظم جایگزین ایجاد کند. به همین دلیل، روتین‌های بدنی و آیین‌های تکرارشونده روزمره اهمیت بیشتری پیدا می‌کنند. اعمالی که در ظاهر صرفاً به بهداشت یا عادت مربوط هستند، می‌توانند کارکردی عمیق‌تر پیدا کنند: بازتنظیم مرز میان «خود» و جهان بیرونی، بازگرداندن حس کنترل، و بازسازی تجربه‌ای از ثبات در دل محیطی ناپایدار و مبهم. از این منظر، تشدید برخی روتین‌های روزمره را می‌توان تلاشی برای ترمیم امنیت وجودی در شرایط آشفتگی اجتماعی دانست. وقتی پيله محافظ به دلیل اختلال در ساختارهای کلان مختل می‌شوند، فرد دچار ناامنی هستی‌شناختی و وجودی می‌شود. در چنین وضعیتی، فرد نیاز به کنترل شرایط دارد. او نمی‌تواند فضای شهری و زیستی را تغییر دهد. بنابراین به نخستین مرز کنترل یعنی بدن پناه می‌برد. اینجا بدن و روان فردی، آخرین سنگر بازسازی حس تداوم و زندگی هستند (گیدنز، ۱۹۹۱: ۵۶).

در چنین شرایطی، بدن از یک امر صرفاً زیستی فراتر رفته و به عرصه‌ای برای بازتولید نظم، کنترل و تمایز بدل می‌شود. اگر در خوانش داگلاس، بدن استعاره‌ای از مرزهای فرهنگی و اجتماعی است، در خوانش گیدنز بدن به آخرین سطح بازسازی امنیت هستی‌شناختی در شرایط اختلال ساختاری تبدیل می‌شود. از این منظر، کنش‌های معطوف به نظافت و استحمام را می‌توان نه صرفاً عاداتی بهداشتی، بلکه بخشی از فرایند بازتنظیم رابطهٔ فرد با جهانی ناپایدار و مبهم تلقی کرد.

۳. پیشینه پژوهش

بخش عمده پژوهش‌های مرتبط با بحران آب، به‌ویژه در حوزه‌های شهری و خانگی، ماهیتی فنی و مدیریتی داشته‌اند و آب عمدتاً به مثابه مسئله‌ای زیستی، زیرساختی یا فناورانه مورد مطالعه قرار گرفته است (هادی و هاپک، ۲۰۲۵؛ محسن‌زاده و فکوهی، ۱۳۹۸). در این رویکردها، تمرکز اصلی بر مدیریت مصرف، فناوری و اقتصاد سیاسی آب قرار دارد و ابعاد فرهنگی و روزمره مصرف آب کمتر مورد توجه بوده‌اند. با این حال، شماری از پژوهشگران کوشیده‌اند از منظر انسان‌شناختی و فرهنگی به مسئله حمام و مناسک شستشو توجه کنند. به علاوه برخی مطالعات تاریخی نشان

داده‌اند که حمام در دوره‌های صفوی و قاجار، صرفاً فضایی برای نظافت فردی نبوده، بلکه کارکردهایی اجتماعی، آیینی و حتی سیاسی داشته است. (کرمانی، ۲۰۱۶؛ شعبانی و جبار، ۱۳۹۳؛ توانی ملایی و غلامپور، ۱۳۹۳؛ فیاضی و توکلی‌زاده، ۱۳۹۲؛ قاسمی و همکاران، ۱۳۹۷). این مطالعات نشان می‌دهند که حمام در فرهنگ ایرانی همواره بیش از یک مکان شستشو بوده است؛ هرچند کارکردهای آن در گذشته بیشتر جمعی و آیینی و در زندگی معاصر فردی و خصوصی شده‌اند.

مطالعات متأخر در باب بحران آب ایران، بر خصلت منطقه‌ای و محلی این پدیده در کلانشهرها تأکید داشته و آن را فراتر از یک مسئله ملی صرف می‌دانند (Ardalan et al, 2019). در حالی که بخشی از ادبیات پژوهشی بر متغیرهای کالبدی نظیر عمودی‌سازی، تراکم ساختمانی و اثرات تجاری‌سازی فضا بر الگوهای مصرف متمرکز است (طیعی و همکاران، ۲۰۲۲؛ آوازدهنده و خلیلیان، ۲۰۲۱)، تحقیقات دیگر گویای آن است که ائتلاف واقعی آب در حریم خصوصی حمام‌ها، بسیار فراتر از برآوردهای رسمی و نهادی است (فیضی و خطیبی‌رودی، ۲۰۲۳؛ روان‌شادینیا و همکاران، ۲۰۱۵). از منظر تاریخی و انسان‌شناختی، پژوهشگران به واکاوی دگردیسی حمام از یک فضای عمومی چندکارکردی و جمعی در دوره قاجار (محرابی، ۱۳۸۳؛ کرمانی، ۲۰۱۶) به یک حریم خصوصی پرداخته‌اند؛ تحولی که محصول غلبه گفتمان‌های نوین بهداشتی و مداخله دولت در زیست‌سیاست شهری بوده است (Nateq, 1989؛ Habibi, 2012). در این میان، نظریات روان‌شناسی محیطی و تحلیل‌های فضایی نشان می‌دهند که با حذف فضاهای میانجی نظیر حیاط و کوچه، حس پس‌راندگی بیرونی تشدید شده و حمام به تنها مکان برای بازسازی خلوت و گریز از بیگانگی حاکم بر فضای شهری بدل گشته است (معتضدی، ۱۳۸۰؛ پیمان‌فر و زمانی، ۱۴۰۱؛ Schulz, 2002). بدین ترتیب، استحمام در تهران معاصر را باید نه یک رفتار بهداشتی ساده، بلکه واکنشی نمادین به فروپاشی پیوندهای محله‌ای و تجربه طرد فضایی قلمداد کرد (Supski & Lindsay, 2017).

۴. روش‌شناسی

برای انجام این پژوهش، از نظریه زمینه‌ای ساخت‌گرا (Charmaz, 2014) استفاده گردید تا شرکت‌کنندگان به بازسازی و تفسیر تجارب زیسته‌شان در ارتباط با موضوع پژوهش ترغیب شوند. نظریه زمینه‌ی ساخت‌گرا، بر هم‌ساختگی دانش میان پژوهشگر و مشارکت‌کنندگان تأکید داشته و نقش پژوهشگر را در شکل‌دهی به فرایند پژوهش به رسمیت می‌شناسد و به بازاندیشی و پذیرش ذهنیت هر دو سوی پژوهش تشویق می‌کند. بنابراین، هرچند نظریه زمینه‌ای عمدتاً بر داده‌های کیفی همچون مصاحبه‌ها، مشاهدات و یادداشت‌های میدانی متمرکز است، می‌توان آن را برای تحلیل اسنادی از جمله اسناد تاریخی نیز تطبیق داد و ما از این رویکرد برای انجام پژوهش خود استفاده کرده‌ایم.

برای انجام این پژوهش، ۱۵ مصاحبه عمیق صورت گرفته است. مطابق توصیه چارمز (Charmaz, 2014: 58) که شرکت‌کنندگان باید بر اساس «ارتباط آن‌ها با مقوله‌های در حال ظهور» انتخاب شوند، از نمونه‌گیری هدفمند با معیارهایی همچون وضعیت اشتغال، سن، جنسیت، طبقه اقتصادی-اجتماعی و محل سکونت استفاده شد. برای تضمین تنوع و غنای داده‌ها، از نمونه‌گیری گلوله‌برفی نیز بهره گرفته شد. فرایند مصاحبه تا دستیابی به اشباع نظری ادامه یافت.

شرکت‌کننده	جنسیت	طول استحمام (دقیقه)	تعداد استحمام در هفته	درآمد (میلیون تومان سال ۱۴۰۴)
۱	مرد	۳۰	۶	۲۳
۲	زن	۲۰	۴	۲۶
۳	مرد	۳۵	۶	۲۲
۴	زن	۵۰	۴	۱۸
۵	مرد	۳۰	۷	۲۱
۶	زن	۶۰	۷	۶۰
۷	زن	۴۰	۵	۴۰
۸	زن	۳۰	۵	۲۴
۹	مرد	۱۵	۶	۱۷
۱۰	مرد	۲۰	۵	۱۵
۱۱	مرد	۴۵	۷	۱۸
۱۲	زن	۳۰	۳	—
۱۳	مرد	۵۰	۴	۲۰
۱۴	زن	۴۰	۵	—
۱۵	مرد	۲۰	۴	۲۰

این پژوهش از منظر اخلاقی در زمره پژوهش‌های حساس طبقه‌بندی نمی‌شود؛ با این حال، همه ملاحظات اخلاقی لازم از قبیل رضایت آگاهانه و محرمانگی به طور کامل رعایت گردیده است. از سویی پژوهش حاضر با توجه به رویکرد کیفی ادعای تعمیم آن به کل جامعه شهر تهران را ندارد.

۵. یافته‌ها

در این پژوهش، با استفاده از رویکرد کیفی و بهره‌گیری از تحلیل تاریخی-تفسیری، تعداد متون و منابع تاریخی مرتبط با معماری و کارکردهای حمام‌های عمومی در دوره قاجار مورد بررسی قرار گرفته است. برای شناسایی الگوهای معنادار در اسناد و منابع تاریخی، از تحلیل مضمونی استفاده شده تا تفاسیر نوینی از تجارب زیسته فضایی به دست آید. افزون بر این، داده‌های تاریخی با مفاهیم انسان‌شناختی فضای خانگی تلفیق شده‌اند تا درکی عمیق‌تر از دگردیسی کارکردهای فضا در طول زمان حاصل شود. همان‌گونه که نشان داده خواهد شد، برخی از مقوله‌های نظری صرفاً بر اساس منابع تاریخی شکل گرفته‌اند، درحالی‌که برخی دیگر با استفاده از هر دو روش تحلیل تاریخی-تفسیری و داده‌های میدانی (مصاحبه‌ها و مشاهدات) ساخته شده‌اند.

داده‌های جمع‌آوری شده از میدان تحقیق با استفاده از روش کدگذاری سه مرحله‌ای اشتراوس و کوربین (Strauss & Corbin, 2018) شامل کدگذاری باز، محوری و انتخابی تحلیل گردیدند. در مرحله کدگذاری باز، داده‌ها به واحدهای مجزا خرد شده، سپس از جهت شباهت‌ها و تفاوت‌ها با یکدیگر مقایسه شدند. واحدهای مشابه در ذیل مفاهیم انتزاعی‌تری به نام مقوله قرار گرفتند (Strauss & Corbin, 2018: 124). پس از آن، کدگذاری محوری برای پیوند مقوله‌ها با زیرمقوله‌ها انجام شد. این مرحله شامل پاسخ به پرسش‌هایی مانند «چرا»، «چگونه»، «کجا»، «چه وقت»،

«چطور» و «با چه پیامدهایی» است و بدین ترتیب ساختار با فرایند تلفیق می‌گردد و درکی ظریف‌تر از پدیده‌های مورد بررسی حاصل می‌شود (Strauss & Corbin, 2018: 149).

مرحله آخر، کدگذاری انتخابی، با هدف یکپارچه‌سازی و پالایش نظریه در حال ظهور صورت گرفت. این مرحله از همان مراحل اولیه جمع‌آوری داده آغاز شد و تا فرایند نگارش ادامه یافت و تعاملی پویا و مداوم بین پژوهشگر و داده‌ها را ممکن ساخت (همان). لازم به ذکر است که نظریه زمینه‌ای ذاتاً انعطاف‌پذیر است و حرکت بین مراحل کدگذاری اغلب تکراری است تا خطی. در نهایت، مضامین اصلی این پژوهش عبارت‌اند از: تأکید بر مرزهای اندرونی و بیرونی، آلودگی نمادین فضای شهری، خصوصی‌شدن حمام، تحول تاریخی-فرهنگی مفهوم پاکی، خاصیت چندکارکردی حمام، و پس‌زندگی بیرونی. بازاندیشی پژوهشگر و درگیری مداوم با داده‌های تجربی و تاریخی نقشی کلیدی در شکل‌دهی به بینش‌های نظری در حال ظهور ایفا کردند. جدول زیر مقولات اصلی و فرعی تحقیق را نشان می‌دهد:

جدول ۳. نتایج کدگذاری مصاحبه‌ها

مقوله اصلی	مقوله فرعی
تخریب واسطه‌های فضایی و تشدید دوگانگی اندرونی/بیرونی	فروپاشی نظام محله
	اضمحلال فضاهای واسط
	تغییر نقش خانه به گریزگاه
آلودگی به‌مثابه مرزبانی نمادین میان خودی و غیرخودی	نسبت مستقیم غریب‌بودگی با احساس آلودگی برای تمایز خودی از دیگری
	پناه بردن به حریم شخصی (خودرو و خانه) در برابر فضاهای عمومی پس‌زننده
	گم‌شدگی، ازدحام و تاریخ‌زدایی شهری به‌عنوان منابع احساس آلودگی
	دوگانه شدن مفهومی آلودگی
گذار از حمام عمومی به حمام خانگی	حمام عمومی قاجار: چندکارکردی و ضدخلوت
	عوامل انتقال حمام به درون خانه: حوزه خصوصی، گسست محله، لوله‌کشی، گفتمان پزشکی، کشف حجاب
	حمام به‌مثابه کنش مناسکی مبتنی بر «زوال عین نجاست» (فقه اسلامی)
	تحول مفهوم پاکی با ورود پزشکی مدرن
دگردیسی معرفت پاکی	تداوم مخفی سازی بنای حمام در زیست مدرن
	غلبه کارکرد خلوت بر کارکرد شستشو
بازتعریف کارکردی حمام	بازگشت معنویت جدید به حمام
	حمام: فضایی انسانی و وجودی
حریم‌سازی فزاینده از طریق حمام	دیوارزدایی و فشرده‌سازی ساختمان: حمام آخرین خلوت باقیمانده
	بریدگی از امر بیرونی به‌عنوان کارکرد اصلی حمام
زیست‌سیاست طرد شهری	سه فرایند همزاد: فشار اقتصادی، تخریب فضاهای هویتی، و پس‌زندگی فضا
	فقدان‌های فضای بیرونی
	افزایش توقع از حمام به‌عنوان پاسخ به طرد فضایی

(منبع: نگارندگان)

تخریب واسطه‌های فضایی و تشدید دوگانگی اندرونی/بیرونی

هر جامعه و دولتی مفاهیم، نمادها و برداشت‌های خاصی از شهر یا زیست شهری را به وجود می‌آورد و افراد از منظر این نمادها به تعاریفی از خانه و شهر دست می‌زنند (Habibi, 2012: 12). عمده‌ترین عنصر فضای شهری غیر از خود شهر به عنوان یک کلیت، خانه است. خانه‌ای که هنوز در برابر همسان‌سازی شدید فضای کالبدی مقاومت می‌کند. خانه در نخستین تعریف، مکانی کالبدی است که انحصار حضور در آن به افراد خاصی محدود می‌گردد. اما در تعاریف انتزاعی‌تر، خانه سکوی پرتاب به زندگی و محل تثبیت و احراز هویت ماست و سرانجام با گام نهادن به درون خانه است که به آسایش دست می‌یابیم (شولتز، ۱۳۸۱: ۱۴۴). در واقع خانه فضایی نیست که انسان جهان بیرونی را به فراموشی بسپارد، بلکه جایی است که انسان ارتباط خود و جهان را با زیست روزمره‌اش پیوند می‌دهد (شولتز، ۱۳۸۱: ۱۸۱). این دستیابی به آرامش به عنوان کارکرد اساسی خانه، اگر میسر نشود، انسان برای تحقق آن دست به تلاش خواهد زد. راپاپورت (۱۳۹۲: ۸۲) خانه را از حیث فرهنگی دارای پنج جنبه اصلی می‌داند که بر فضای درون خانه تأثیر می‌گذارند: ساختار خانواده، نوع فعالیت‌های اصلی، جنسیت، فرایند روابط اجتماعی و خلق خلوت. در کل هدف و نقش اصلی مسکن ایجاد یک واحد اجتماعی فضا است. خلوت و حریمیت از اساسی‌ترین مفاهیمی هستند که مکان سکونت را برای فرد به خانه تبدیل می‌کنند. برداشتی که از مفهوم خلوت وجود دارد، چگونگی فضای کالبدی را تعریف می‌کند (راپاپورت، ۱۳۹۲: ۱۰۸). معماری درون‌گرای ایرانی، پاسخی به همین احساس نیاز به حریمیت است (سیفیان و محمودی، ۱۳۸۶: ۶).

گرچه همان‌گونه که زیمل (۱۳۷۲) در کلان‌شهر و حیات ذهنی می‌گوید مسئله‌ی شهر به خودی خود، حفظ استقلال در برابر نیروهای سهمگین اجتماعی است. اما نوع حیات اجتماعی شهر و فضای فرهنگی‌اش در تشدید و تضعیف این تقابل نیز بسیار مؤثر است. فضای شهری تهران پیش از این، متشکل از مجموعه محلاتی بود که هر یک دارای همبستگی دینی، قبیله‌ای و فرهنگی خاص خود بودند و از این جهت، شخص در درون آن چیزی شبیه به بودن در خانه را حس می‌کرد (Habibi, 2012: 49).

تا حدود ده یا بیست سال پیش، همه در محله همدیگر را می‌شناختند و همسایه‌ها مثل خانواده بودند. ما مکرر به خانه‌های یکدیگر می‌رفتیم و رابطه بسیار نزدیکی داشتیم. (مشارکت‌کننده ۵)

شخص با ورود به محله‌ی خود، به عنوان مقدمه‌ی برای ورود به کوچه، سپس حیاط و بعد خانه، تضاد کمتری از حیث دوگانگی اندرونی و بیرونی احساس می‌کرد. کوچه و محله مقدمه‌ای برای ورود به بیرون و درون بودند، فرد هرگز به شکل آنی از فضای ناب بیرونی به اندرونی وارد نمی‌شد. اما فرایند عقلانی/تجاری‌سازی فضای شهری پس از تخریب محلات و فروپاشی نظام محله به فضای اندرونی خانه‌ها کشیده شد. خانه‌ها، متراکم و عمودی‌سازی شده و برخی از عناصر حیاتی آن در زیست فرهنگی ایرانیان حذف شدند. (پیمان‌فر و زمانی، ۲۰۲۲) خانه به جای آنکه در امتداد شهر باشد، به مثابه افیون و پادزهری در کنار آن قرار گرفت تا تسکینی برای شروع روز بعد باشد (Hall, 2005: 212).

من به محض اتمام کار با سرعت میام خونه، گاهی پیش میاد توی پارک یا جایی توقف کنم ولی واقعیش اینه که تهران برای من یعنی کار و خونه یا مسیری که بین این دوتا ست. (مشارکت‌کننده ۳)

خانه به امتداد زیست عقلائی شهر مبدل شده است. حیاط که پیش از این میانجی ورود به خانه بود دیگر جایی در درون خانه‌ها ندارد. اهمیت حیاط خانه مانند کوچه و محله، در تضعیف دوگانه فضای خصوصی و عمومی یا فضای اندرونی و بیرونی است. به عبارتی حیاط خانه نقشی مشابه به نسبت خانه با شهر و واسطه‌گری کوچه و محله را بازی می‌کند. حیاط مکانی است که از حیث کالبدی فاقد سقف و احساس کامل حریمیت است. به حیاط خانه، گاهی همسایه‌ها اشراف دارند و از این جهت حیاط میان فضایی بین خانه و خیابان است مانند نقش نمادینی که کوچه یا محله داشت با حذف حیاط، فرد پس از باز کردن درب خانه، مستقیماً با شهر روبه‌رو می‌شود. غصب فضایی^۱، با حذف حیاط، عملاً آخرین فضای واسطه‌ای را نیز از بین برد. اکنون فرد ساکن تهران، یا درون خانه است یا بیرون.

آلودگی به مثابه مرزبانی نمادین میان خودی و غیرخودی

ما از کجا به خانه می‌رسیم؟ از شهری با خیابان‌های کدگذاری شده که در آن، خبری از محله، کوچه‌های پر از بچه و زنان نشسته در کناره‌ها و دست‌آخر حیاط نیست از این جهت، رسیدن به خانه مانند ورود ناگهانی به قلمروی اندرونی از قلمروهای یکدست‌شده بیرونی است.

هر بار که بیرون می‌روم و سوار تاکسی می‌شوم یا از اتوبوس استفاده می‌کنم، احساس نیاز به شستشو می‌کنم. اما کثیف‌ترینشان مترو است. (مشارکت‌کننده ۸)

انسان تهرانی ناخواسته و با عاریت گرفتن نمادهای فرهنگی سعی می‌کند این دوگانگی و غریب‌افتادگی را از طریق برخی مفاهیم و نشانه‌ها تبیین نماید. یکی از این مفاهیم اساسی، آلودگی است. آلودگی گرچه به کثیفی، ناپاکی، چرک بودن اطراف و اکناف ارجاع دارد و پس از سیطره‌ی گفتمان‌های سلامت، شکل غیر عینی و انتزاعی به خود گرفته اما بخشی از آن به فقدان فضای فراغت، حریم و تجربه‌ی غریب‌افتادگی ارجاع دارد. اجازه بدهید با یک مثال، ارجاعات نمادین آلودگی را تشریح نماییم. قاشق کثیف، قاشقی است که دیگران پیش از ما از آن استفاده کرده‌اند، از این جهت، به شکل بالقوه چنین قاشقی می‌تواند حامل آلودگی‌ها و میکروب‌هایی باشد که دیگران با خود حمل می‌کنند اما چنین مفروضات بیولوژیکی، در رابطه با تعریفی که ما از دیگران داریم کاملاً تحدید می‌شود. دیگران کلیتی است که به خودی‌ها و غیرخودی‌ها^۲ تقسیم می‌شود. قاشقی که مادر، همسر یا فرزندان ما از آن استفاده می‌کنند آلوده پنداشته نمی‌شود، اما این دیگران اگر غریبه و بی‌نام باشند، آلوده تعریف می‌شوند. بنابراین هر چه، میزان ناآشنایی و سطح غریب بودگی ما نسبت به دیگران بیشتر باشد، احساس آلودگی بیشتر و بیشتر خواهد بود. از این جهت، می‌توان بخشی از حس آلودگی مردم شهر تهران را به حضور در کنار دیگران و تعریفشان از تهران به عنوان شهر آلوده را به احساس تک افتادگی، ازدحام و تراکم و متعاقباً حفظ حریم نسبت داد. صرف نظر از اینکه آسمان سیاه یا آبی است، احساس آلودگی در شهرهای بزرگ که امکان گمشدگی در آن وجود دارد بیشتر است.

من لزوماً اگر برگردم خونه حموم نمی‌رم. اما وقتی توی اتوبوس بی‌آرتی، مترو حتی تاکسی باشم، یا برم دانشگاه حتماً حموم میرم. چون واقعاً کثیفن، خیابونا و در و دیوار هم خیلی آلوده‌ان به نظرم. (مشارکت‌کننده ۹)

این درک از گ‌شدگی، مفهومی گره خورده با ازدحام است اما بخش دیگر آن نتیجه تاریخ‌زدایی از فضای شهری، تراکم‌سازی و نابودی هویت شهری است که نتیجه مستقیم سیاست‌ورزی توسعه‌طلبانه و اتکای به درآمدهای نفتی و

^۱- Special Usurpation

^۲- Nameless others

در نتیجه سرمایه‌گذاری بر حوزه‌های غیرتجاری است. اگر بپذیریم که آلودگی مفهومی است که از طریق آن انسان‌ها، خودی‌ها را از دیگران متمایز می‌کنند، باید تخریب شدید فضاهایی که هویت اشخاص در آن حک شده و تجسم‌یافته، به نفع مال‌ها، اتوبان‌ها را در کاهش احساس تعلق به شهر و در نتیجه احساس طرد فضایی و طبعاً آلودگی فضا را نیز بپذیریم.

تهران هوای پاک‌ی ندارد، وسایل نقلیه عمومی که قطعاً کثیفن. ولی ماشین شخصی ما، مال خودمونه، الکی نمی‌شه که کثیف شه، واسه همین برای بهداشت و سلامت فردی خیلی مفیدتره. (مشارکت‌کننده ۴)

از دست دادن تدریجی تعلق فضایی، در افزایش استفاده از خودروهای شخصی به‌عنوان فضای خودی در محیط غیر خودی که خود عامل اصلی آلودگی هوای شهر تهران هستند نیز کاملاً تأثیرگذار است. از این قرار شهروندان، از فضاهای عمومی پس‌زننده و به شدت عقلانی، به‌سوی حریم شخصی اعم از خانه و خودرو پناه می‌برند. سوق‌دهی محیطی اینجا خود را در گریز به فضای خصوصی نشان می‌دهد (مطلبی، ۱۳۸۰: ۸). حضور در فضاهای عمومی و غیر خودی عمدتاً به‌واسطه‌ی خودرو به‌عنوان یک قلمروی شخص صورت می‌گیرد. محرومیت فضایی، به این صورت بسیاری از کارکردها و کنش‌های نمادین بیرونی را به فضای اندرونی هول داده است. با حذف محله، کوچه و حیاط که افراد به شستشوی محدود سروصورت خود در آن و تازه کردن نفس در کنار حوض آب و درختان خرمالو دست می‌زدند و سپس راهی درون خانه می‌شدند، از یک‌سو، نقش نمادین واسطه‌های فضای بیرونی و اندرونی از دست می‌رود و از سوی دیگر، احساس آلودگی فضای بیرونی که با پیشروی اشراف دیگران تا دم در خانه همراه بوده، افزوده می‌شود. بنابراین دوگانه آلوده و تمیز یا غیر خودی و خودی اکنون با از دست رفتن فضاهای واسطه‌ای، بیش از هر زمانی پررنگ می‌گردد.

گذار از حمام عمومی به حمام خانگی

این‌گونه به نظر می‌رسد که هر ابزار یا مکانی بنا بر کارکردهای تاریخی که به آن اطلاق گردیده، مورد استفاده قرار می‌گیرد. چنین نگاهی، ملهم از نگاه خام‌دستانه‌ی کارکردگرایان کلاسیک است که برای هر ابزاری، قائل به کاربرد خاص و در نهایت یکی دو کارکرد نمادین بودند و با عنایت به همان وجه کاربری، هستی اجتماعی اقتصادی آن پدیده را به شکلی تقلیل‌گرایانه توجیه می‌نمودند. برای نمونه مطبخ، محل پخت غذا، اتاق پذیرایی، محل پذیرایی و راهرو محل ورود خروج به حساب می‌آیند. بر این اساس مطبخ مانند دالی است که مدلول پختن را می‌رساند. اما هر یک از فضاهای درون‌خانگی، متأثر از حیثیت حضور و نوع خوانش افراد می‌توانند در یک فرایند بی‌انتهای کارکردی تعریف شوند و از کارکردهایی که سابقاً بر آن‌ها حمل می‌شد، خارج شده و بالطبع کارکردهایی جدید بر خود گیرند. پدیده‌ها از حیث کارکرد، سیال و با برجسته‌سازی میل انسان، در یک دایره‌ی بی‌انتهای کارکردی قرار می‌گیرند از این جهت، در پژوهش‌های انسان‌شناسی، بررسی تجربه، می‌تواند مقدم بر توصیف و تحلیل کارکرد یا کارکردها باشد. حمام نیز از این امر مستثنا نیست و متأثر از عملکردها و تفاسیر، فضای کالبدی‌اش تحدید و تجدید می‌گردد.

در عهد قاجار تقریباً جز معدودی از اعیان، کسی حمام خانگی نداشت و اغلب مردم از حمام عمومی استفاده می‌کردند. در هر محل چندین حمام عمومی بزرگ وجود داشت. ورود به حمام‌ها با شاخص‌هایی مانند جنسیت، دین و طبقه اقتصادی، کنترل می‌شد (توانی، ۱۳۹۳). تا زمان قاجار عمده‌ی حمام‌ها عمومی و استحمام کنشی جمعی، معنوی

و نمادین به حساب می‌آمد. افراد حاضر در حمام عموماً اهل محل بوده، اما غریبه‌ها مانند رهگذران و مسافران نیز می‌آمدند، مهم آن بود که هم‌دین و هم‌جنس باشند و مقداری پول در کیسه برای انعام دادن به همراه داشته باشند (لوبون، ۱۳۱۸: ۴۸۵). علاوه بر شستشو، در حمام اعمالی مناسکی/ درمانی مانند حجامت، ختنه، سلمانی، دندان کشیدن، مشت و مال صورت می‌گرفته و در برخی جاها مکان نشستن در فضای عقب‌نشینی‌شده جهت صرف چای و کشیدن قلیان هم فراهم بود، به عبارتی در حمام قهوه‌خانه نیز وجود داشت (محرابی، ۱۳۸۳: ۱۵). از این جهت حمام عمومی در عهد قاجار مکانی چندکارکردی است که فضایش به مناسبت‌ها و نیازهایی متنوع، افراد را به اندرون خود دعوت می‌کرد. این کارکردها برای زنان، که جایی در خیابان و کوچه‌ها نداشتند، سیال و متنوع‌تر می‌شد. حمام برای آن‌ها محل سرگرمی و تفریحات کوچک روزمره بود، فرصتی برای گپ و گفتگو و خوشگذرانی، از طلوع خورشید تا پیش از غروب در حمام بودند و همان‌جا نهار خود را می‌خوردند و با چایی، و تنقلات از خود پذیرایی می‌کردند. از این جهت، فضای حمام، برای آن‌ها خاصیتی نگهدارنده نیز داشته است. به تعبیری در دوره مظفری، حمام یا قبرستان، کلوپ و محل پیک‌نیک ایرانیان بود (مهرآبادی، ۱۳۷۹: ۴۳۸).

چنانچه از طرح بنای حمام‌های تاریخی برجای‌مانده نیز هویداست بنای حمام‌های عمومی نیز اساساً ضد خلوت‌گزینی بوده، درب‌های نیم‌تنه داشت، که علتش در درجه‌ی نخست، حفظ امنیت و جلوگیری از لغزش و گناه بوده است. از این جهت، حتی در مکان‌هایی مانند واجبی‌خانه، پاهای زیر تا زانو و بالاتنه از سر و گردن عیان بود. چنین امری، اساساً حمام را از خلوت داشتن به دور می‌ساخت و فضایی مملو از صدا و پررفت‌وآمد را رقم می‌زد. تعداد حمام‌ها در سال‌های ۱۲۹۷-۱۲۹۶ شمسی، توسط دایره مستغلات وزارت مالیه تهیه شد ۱۹۶ باب برآورد شده بود که نسبت به جمعیت آن دور شهر تهران رقمی کمی بوده است (Varharam, 1988: 70). به مرور، به عللی مانند برجسته شدن حوزه‌ی خصوصی، گسست تدریجی نظام محله، درآمیختن طبقات در یکدیگر، رشد مهاجرت، لوله‌کشی آب، بسط گفتمان‌های پزشکی و سلامت و فشارهای سیاسی همچون کشف حجاب، حمام به اندرون خانه‌ها کشیده شد و در قامت امروزی درآمد. حمام امروز از کوچه و خیابان‌های شهر تهران، به فضای اندرونی کشیده شد. حالا در تهران ۴۰۰۴۸۲۱ حمام خانگی وجود دارد و جز معدودی تهی‌دست، همه‌ی شهروندان تهرانی دارای حمام‌های گرم در درون خانه‌ی خودند (مرکز آمار ایران، ۱۴۰۰: ۱۲۱).

دگردیسی معرفت پاکی

حمام کنشی مناسکی بود این ادعا را می‌توان از حیثیت حضور زنان در معدود فضاها‌ی عمومی پی گرفت. تجربه تاریخی زن در فضاها‌ی عمومی تا پیش از ورود مدرنیته، محدود به امکان و مناسک مذهبی از قبیل قبرستان‌ها، اعیاد و سوگ‌ها آن هم به صورت جمعی است. حمام نیز در ذیل چنین فضاها‌ی قرار داشت، که در آن بسیاری از اعمال پاک‌کننده که دارای توجیهات دینی بود صورت می‌گرفت (مهرآبادی، ۱۳۷۹: ۴۳۸). علائم مذهبی، مانند کتیبه‌ها و ادعیه در جای جای آن دیده می‌شد و در آن اعمالی مانند غسل و طهارت یا حتی فریضه نماز ادا می‌شد. حمام در زمان قاجار، عملی ماهیانه، و نه کنشی روزانه بود. افراد ماه به ماه یا در بهترین حالت ماهی یکی دو بار برای زدودن آلودگی‌های عینی از بدن به حمام مراجعه می‌کردند. وصف جعفر شهری از حمام‌های قجری، مؤید تفاوت در نوع تعریف از بهداشت و سلامت نسبت به زمانه‌ی ماست. دسترسی به این حمام‌ها تابع شاخص‌هایی مانند جنسیت،

مذهب و طبقه اقتصادی بود. (کرمانی، ۲۰۱۶) مردم آلودگی آب خزانه‌ها را دو چندان می‌کردند از جمله داخل شدنشان به خزینه همراه با انواع نجاسات و پلیدی‌ها مانند عرق تن، و چرک‌های کبره‌بسته‌ی چند هفته‌ای یا چند ماهه، خیس دادن و شستن زخم و خون و آلودگی منی مدفوع و چرک جراحات.... نرم کردن و پزاندن کهنه جراحات و شکستگی‌های بدن، کرک‌ها، جوش و بثور، دمل‌ها و احیاناً باز شدن سر آن‌ها و ورود هر نوع بیمار پوستی و مقاربتی به خزینه و دیگر افکندن آب دهان و بینی در خزینه و کندن موی زیر بغل و زهار و عانه و دخول بول و اخلاط و مدفوع اطفال و نجاسات و امراض ناخوشی که به صورت آب حمام درمی‌آمدند. خزینه‌های آب گرم که مردم به اصطلاح خود را در آن می‌خیساندند گاهی تا ماه عوض نمی‌شد. "کسانی از مردم همین آب چرکین را می‌نوشتند چراکه معتقدند شفا بخش است" (روستایی، ۱۳۸۹: ۶۸؛ ج ۱) و ورود افراد بیمار، فاقد منع بود، در واقع بیمار و سالم، از یک حمام استفاده می‌کردند (عین‌السلطنه، ۱۳۷۴: ۱۲۲).

همان‌گونه که این شرح برای ما دهشتناک است برای سفرنامه‌نویسان نیز حمام و شستشوی ایرانیان امری بسیار بغرنج بود (شیل، ۱۳۶۸: ۱۰۵). مسئله‌ی آلودگی صرفاً محدود به حمام نبوده و اساساً آب شهر تهران آلوده بوده است. در بالادست رود، صبح مهترها اسب‌ها و زنان قالی‌های کثیف‌شان را در آب روان شهرها می‌شستند و کمی پایین‌تر، مردمانی مقرر در همان آب وضو گرفته و دهان و دندان‌شان را شسته و آب دهانشان را در همان آب خالی می‌کردند این کار به شکل ممتد در کنار آب تکرار می‌شده است (فوریه، ۱۳۶۲: ۲۳). ژوستین موریه (۱۲۲۹) آب آلوده تهران را بیماری‌زا و اوژن فلاندر (۱۲۵۶) آب تهران را خطری بالقوه برای زیست دائمی در این شهر می‌داند. درست به همین جهت بود که امراض گوناگون مسری و غیر آن در بین مردم استمرار داشته و هر از چند گاه کشتار فراوان از حصبه و وبا و آبله و مانند آن مردم را گریبان‌گیر می‌نمود و از جهت همین عدم دسترسی به آب جاری و آب‌لوله‌کشی نیز بود که بسا امراض دیگر مانند سالک و کچلی و تراخم و امثال آن را به باعث می‌گردید. جوی‌ها محل شستن انواع البسه از فرش و تشک و لحاف و کهنه بچه و هرچه بدتر از آن مانند کهنه‌ی بی‌نمازی^۱ و قاب‌دستمال^۲ و کنار همان شستشویی انواع ظروف غذا و اسباب چای و امثال آن، آبی که با همین کیفیت و آلودگی خانه‌ها را مشروب ساخته، و آب‌انبارها با آن پر شده، مورد استفاده قرار می‌گرفت (شهری، ۱۳۶۹: ج ۱: ۱۱۴). همایون نیز در کتاب تاریخ اجتماعی فرهنگی تهران قدیم نشان می‌دهد که آلودگی منابع آبی در شهر تهران چگونه در دوره‌های کوتاه، مسبب سرایت بیماری به جامعه و مرگ بسیاری از مردم می‌شده است (همایون، ۱۳۷۸، ج ۲: ۸۹-۹۰). آب شهر تهران به نقل از عین‌السلطنه و در عهد قاجار از صبح تا ظهر آبی است که آلود و از ظهر تا شب گهی است آب آلود (عین‌السلطنه، ۱۳۷۶: ۱۰۵۶).

گرچه مردم احتمالاً از امکان انتقال آلودگی از طریق آب آگاه بودند ولی، این آلودگی مادامی که وجهی عینی پیدا نمی‌کرد به علت نوع فهم فرهنگی از پاک یا ناپاک به رسمیت شناخته نمی‌شد. در اسلام، آب مطلق پاک است، یعنی آبی که طعم، رنگ و فرم آن تغییر پیدا نکرده باشد. درواقع در این چارچوب معرفتی، نجاست و ناپاکی نتیجه برخورد با مصداق نجاست است و برای حصول پاکی، زوال عین نجاست کفایت می‌کند. یعنی انسان زمانی پاک یا طاهر

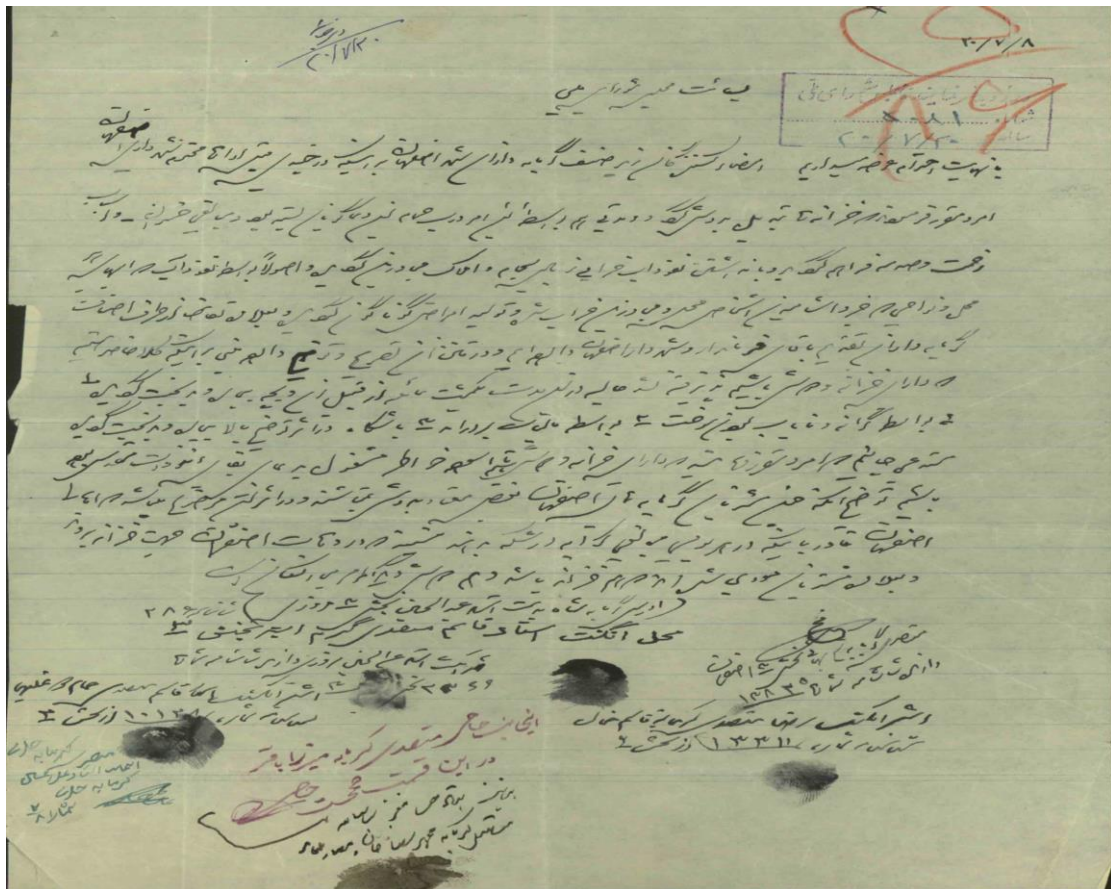
^۱ کهنه‌ایی که زن‌ها از آن برای قاعدگی استفاده می‌کردند.

^۲ پارچه‌هایی که برای ظرف‌شویی استفاده می‌شده است.

می شود که دست به رفع عین نجاست زده باشد. به عبارتی، پاکی مشروط به دفع و رفع و زایل کردن عین نجاست است. (آیت الله سیستانی، بی تا) خود مفهوم تمیز در زبان عربی به معنای جدا ساختن است.

فهم نمادین پاکی، صرفاً با مناسک های پاک سازی حل و فصل می گردید و جه بیولوژیکی آب، فاقد موضوعیت بود. همین نوع فهم از آلودگی از یک سو، سبب استمرار در استفاده از حمام های عمومی و از سوی دیگر، ضعف شهر در برابر اپیدمی ها می گردید. افراد پس از رفع نجاست، با حضور در آب انبار و خیساندن خود و پیش از آن زدایش نجاست، از حیث نمادین پاک تلقی می شدند و ادامه ی فرایند حمام منوط به انتخاب خودشان می گردید، این امر درباره آب پاک نیز صادق بود. هم چنانکه تن بیمار، با نشانه هایی مانند تب، درد، یا رنگ پریدگی تعریف می گردید، آب پاک و ناپاک نیز با رنگ یا کیفیت شرعی محل نگهداری شاخص گذاری می شد. به همین علت، تعریف از آلودگی تن و آب، با نشانه های بیرونی ممکن بود و همین امر نوع حمام کردن را کاملاً متفاوت ساخته بود.

از عوامل عمده سقوط حمام های عمومی، غیر از فشار دولت رضاشاه برای توقف فعالیت یا تغییر حمام های عمومی قدیمی، دگردیسی در تعریف بهداشت بود که پس از آبله کوبی بیماری ها و آشنایی با مفاهیمی مانند میکروب و سرایت، به مرور، در ایران جا باز نمود. علاوه بر ورود بسیاری از اطباء غربی به ایران نیز کتبی در حوزه ی علوم طبیعی، تجربی و پزشکی نیز به زبان فارسی مزید بر علت گردید و درک از بهداشت را به طور کامل دگرگون کرد (Nateq, 1989: 243). پیدایش حمام های خصوصی و درون خانگی، با تغییر در تعریف تمیزی و پاکی همراه بود. زمانی که مفهوم سرایت و میکروب، جای عینیت و نجاست را گرفت.

تصویر ۱. عریضه گرمابه داران شهر اصفهان در اعتراض به دستور دولت مبنی بر تعویض دوش به جای خزینه در گرمابه ها.

(منبع: مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. سند شماره ی: ۲۷۷۹۸۲)

بازتعریف کارکردی حمام

اگر این تعریف را بپذیریم که فضا پدیده‌ای انسان‌ساز است، قطعاً ما به ازای هر انسان و میدانی، فضاهای متفاوتی از یک پدیده درک، تجربه و بر ساخت می‌شوند. نگاهی به حمام‌های عمومی نشان از برجسته نشدن درب ورودی این اماکن دارد. آن‌ها اغلب، در پس‌کوچه‌ها با درب کوچکی قرار می‌گیرند. همچنین خود فرایند ورود به این اماکن، غیرمستقیم و تدریجی است یعنی برای ورود اغلب باید از مسیری پرپیچ‌وخم عبور نمود. طراحی ورودی حمام‌های عمومی، مانند فضای خانه‌ها و بر مبنای دوگانه اندرونی و بیرونی به‌گونه‌ای صورت می‌گیرد که مانع از ورود مستقیم به فضای اندرونی شود و محرمیت فضای اندرونی حفظ گردد (Karimian, 2004: 115). خلق این فضا، البته نه به‌منظور ایجاد فضای آرام و حریم امن شخصی بلکه به‌منظور پوشیدگی جنس زن، از مرد بوده است. با ورود حمام‌ها به خانه، همان خاصیت اختفای حمام که از طریق پله خوردن به زیرزمین، اندرونی پر پیچ‌وخم و فقدان علائم بیرونی ایجاد می‌شد به طریقی دیگر مانند شیشه‌های محدب و درب کوچک، ادامه پیدا کرد. هنوز در بسیاری از خانه‌های ایرانی هرچند خانه‌های کوچک یافتن حمام امری آنی نیست و به اندکی مذاقه نیازمند است. به عبارتی گویاتر حمام همچنان فاقد تجلی بیرونی است و با حداقل نشانه‌های بیرونی در فضای خانگی جاسازی می‌گردد. پستوزدایی، حذف دیوارها، نمادها و نشانه‌ها از فضای اندرونی، پروسه‌ای است که در جریان عقلانی‌سازی خانه‌های ایرانی را از فرم‌های سابق خود متمایز کرده است.

با این‌وجود همچنان می‌توان آشپزخانه، محل پذیرایی، اتاق خواب و دیگر فضاهای درون‌خانگی را با برخی علائم به‌سادگی پیدا کرد. حمام ایرانی اما تنها با یک درب از فضای کلی متمایز می‌شود، چراکه قرار بر این نیست که با نشانگان بیرونی، دیگران به این فضا وارد شوند یا حتی از وجود آن مطلع باشند، بلکه فضایی منحصر به اعضای خانواده و برای آن‌هاست. دسترس‌پذیری سریع به حمام، برای میهمان امری پسندیده به حساب نمی‌آید. فرضاً در برابر اتاق پذیرایی، نمی‌توان خروج فردی از حمام را تصور کرد. بنابراین، حمام درجایی جاگذاری می‌شود که کمترین ارتباط را با فضای عمومی خانه داشته باشد. جانمایی حمام اغلب در پستوهایی مانند آشپزخانه یا اتاق‌هاست و عموماً ارتباطی مستقیم با هال ندارند. از این جهت به نظر می‌رسد که نسبتی که حمام عمومی با شهر به‌عنوان یک کلیت برقرار می‌ساخت، حمام خانگی به‌نوعی در درون خانه با عناصر درونی برقرار می‌سازد.

حمام‌های ساده در خانه‌های بسیار کوچک مرکز و جنوب شهر، معمولاً در ابعاد تقریبی دو سه مترمربعی ساخته می‌شوند، به علت تراکم شدید فضایی، سعی می‌شود فضای اضافی در حمام زایل نشود. این حمام به ساده‌ترین شکل ممکن دارای یک شیر آب و یک دوش آب گرم می‌باشند. به علت نبود نشیمن‌گاه فرد را در درون خود نگه نمی‌دارند. همه چیز ماهیت کارکردی دارد، فرد در این حمام حتی برای شستن لباس‌ها، مسواک یا اصلاح جایی مناسب برای نشستن پیدا نمی‌کند و فضای درون حمام از این جهت، انسان را از طریق سر پا ایستادن و تلقین انجام کار فوری، به بیرون رفتن هدایت می‌کند. حمام‌ها عموماً با کاشی یا سرامیک‌های معمولاً سفید یا روشن هرگونه جذابیت بصری را خنثی می‌کنند. حمام عایق‌بندی و پلمپ است و هر راهی به بیرون از جمله پنجره در این فضا مسدود گردیده و تنها سرگرمی ممکن در آن به غیر از آواز خواندن، حباب ساختن با کف صابون است. اما همین حمام آب گرم کوچک و ساده، سفید و با کاشی یکدست شده، چگونه گاهی تا یک ساعت در شبانه‌روز، افراد را ایستاده در درون خود نگه

می‌دارد؟ علت گرایش شدید به حمام عمومی در میان طبقات تهران، خصوصاً در بانوان چیست؟ آیا با توجه به مسئله‌ی بحران آب در شهر تهران، زیر دوش ایستادن در حمام، را برچه اساسی می‌توان توجیه کرد؟ برای من، حمام فقط درباره شستشو نیست. جاییه که می‌تونم تنها باشم، فکر کنم و در کل به من آرامش می‌ده. (مشارکت‌کننده ۶)

بستگی داره ولی من توی حموم به چارپایه گذاشتم که اونجا گاهی می‌شینم و تمرکز می‌کنم، چون توی حمام کسی شما رو نمی‌بینه و گرم و دنجه کلاً به آرامش خاصی داره. (مشارکت‌کننده ۳)

مصاحبه‌های صورت گرفته نشان می‌دهد که شهروندان تهرانی، درصد بسیار کمی از طول حضور در حمام را به شستشوی خود می‌پردازند. به‌طور میانگین ۲۵ درصد از زمان حضور افراد در حمام صرف شستشو و به‌طور خاص شستشو سر و مو می‌شود و افراد زمان باقی‌مانده‌ی در حمام را با تعبیری مانند: آب‌تنی، سکوت، آرامش، وقت‌گذرانی، رفع خستگی، فکر کردن و مواردی از این دست توصیف می‌کنند. فضای کالبدی حمام، هیچ امکان عینی نگه‌دارنده‌ی برای فرد فراهم نمی‌کند.

حمام کردن حداقل ۴۵ دقیقه برای من وقت می‌گیرد. تقریباً هر روز حمام می‌کنم و احتمالاً لذت‌بخش‌ترین بخش روزم است. (مشارکت‌کننده ۱۱)

لوله‌ها و کاشی‌های مات و نور لامپ بیش از هر چیزی شبیه سلول انفرادی زندان است تا چیزی دیگر، باین‌همه افراد در مواردی تا یکی دو ساعت در حمام باقی می‌مانند. به نظر پاسخ این سؤال در لذت حمام کردن است که به‌خودی‌خود، امکانی برای خلق فضای لاکچری در حمام را برای طبقات بالا فراهم کرده و آن را از طریق گسترش حمام‌های لاکچری به‌خوبی می‌توان مشاهده نمود.

حمام آخرین فضای باقی‌مانده در پروسه شیک‌سازی (مدرنیزاسیون) فضای اندرونی خانه‌های ایرانی است. فرایند شیک‌سازی حمام‌ها، توسط شرکت‌هایی صورت می‌گیرد که به شکل تخصصی وظیفه زیباسازی این بخش از خانه را بر عهده دارند، درحالی‌که تا پیش از این، حمام بنایی تخصصی نبود و همراه با کل بنای خانه و با تقسیم فضا به دو ناحیه تر^۱ و خشک^۲ ساخته می‌شد. هدف، خلق فضایی با حداکثر امکان دعوت‌کنندگی و نگه‌دارندگی فرد در درون است. وسعت این حمام‌ها، به اندازه یک اتاق خواب و حتی گاهی بیشتر در ابعادی بالاتر از بیست مترمربع هست، حمام‌های لاکچری دارای آپشن‌های زیادی از قبیل، سیستم گرمایشی سرمایشی خودکار، محل نشستن، کمد و میز آرایش، روشویی و دوش مجزا، وان حمام، توالت فرنگی، سونا و حتی میز و محل مطالعه کردن و فضای اندرونی نزدیک به رؤیا می‌باشند. به نقل از طراحان، هدف از ایجاد چنین حمامی، خلق فضایی آرامش‌بخش برای مصرف‌کننده است.

وقتی خانه را خریدیم، اولین چیزی که برام مهم بود حمام بود، چون جایی است که در آن آرامش می‌گیرم و حتی تمرینات یوگایم را انجام می‌دهم. (مشارکت‌کننده ۷)

خلق فضای ملیح در درون خانه، همواره یکی از اهداف صنعت خانه‌سازی و از مهمترین کلیدواژه‌های مصرفی این صنعت است. اما پیشی گرفتن مفاهیم ملاحه و آرامش و خلوت از مفهوم بهداشت، در درون حمام، محل تأمل

1. Wet zone

2. Dry zone

است. در بسیاری از این طراحی‌ها، برخی از پدیده‌های طبیعی عرفانی مانند سنگ‌های نسبتاً بزرگ رودخانه‌ای، نمک دریا، درختچه‌ها، محل شمع‌گذاری نیز تعبیه گردیده است.

توی حمام آدم برهنه است، تنهاست، فقط خودتی، حمام ما هیچ صدایی نمیداد فقط صدای آب هستش. خود من که مراقبه انجام میدم، حمام رو برای مراقبه به این خاطر ترجیح می‌دم. (مشارکت‌کننده ۱۰).

به این صورت حمام عمومی که روزگاری محل تردد اجنه و ملبس به آیات و ادعیه برای فراری دادن پری‌ها بود، بار دیگر پذیرای معنویت شده است با این تفاوت که دعاها و سلام و صلوات در حمام عمومی، افسون‌هایی با هدف افسون‌زدایی و شمع و سنگ رودخانه پدیده‌هایی با هدف افسون‌زایی اند. (Shahri, 1990: 270) بنابراین با استفاده از ابزارهای مادی و معنوی، تلاش برای خلق خاصیت دعوت‌کنندگی فضایی از طریق دوکارکردی شدن مکان حمام فراهم آورده شده است. چنین امکانات عملی، گرچه در حمام‌های غیرلاکچری طبقات متوسط و پایین‌شهر تهران فراهم نیست اما، در آنجا نیز اهدافی ازاین‌دست مدنظر شهروندان است.

حریم‌سازی فزاینده از طریق حمام

از حیث نمادین برخی از همین فضاهای درون‌خانگی، بیش از دیگر فضاها، افراد را به خود دعوت و نگه می‌دارند. در درون خانه، چنین القا می‌گردد که در برخی از مکان‌ها و پدیده‌ها مانند تختخواب، حمام و لباس‌های زیر، وجود انسان حک شده و تجسم‌یافته است. تعلق انسان به چنین امکان و پدیده‌هایی فراتر از حس مالکیت است و ورود دیگران به آن‌ها با یک نوع ممنوعیت، قبح و بازدارندگی همراه است. با ورود دیگران به فضای حمام شخصی، این حس حمل می‌گردد که بر حریم وجودی خود شخص تعرض گردیده. این امر درباره حمام که شاهد تن برهنه‌ی انسان و خلوت شخص با خویشتن است نیز صدق می‌کند.

یک بار دوستم از حمام ما استفاده کرد، و بعد از اینکه رفت، همسرم گفت دیگر از حمام حال خوبی ندارد. (مشارکت‌کننده ۱۳)

حمام محلی برای خودی‌هاست و حضور دیگران در آن امری مرسوم و شایسته نیست. در بسیاری دیگر از فضاهای درون‌خانگی حتی زمانی که تمام روزنه‌ها مسدود شده، برهنگی با یک تیپ از بیم، شرمساری و سرافکندگی همراه است. ازاین‌جهت، همچنان که تن برهنه‌ای انسان نسبت به دیگر فضاهای درون‌خانگی بیگانه و شرمناک است، دیده شدن حمام به‌عنوان فضای مأنوس توسط دیگران نیز امری، فضاحت‌بار است. حمام، مانند رحم مادر یا حتی ارتباطی که انسان با مادر خویش دارد، با کاشی‌های لیز و یک‌رنگش احساس امنیت، همسانی، بی‌زمانی، بی‌مکانی، بریدگی و بی‌صدایی را به انسان القا می‌کند.

صرف‌نظر از نوع حمام، از حیث نمادین، کالبد حمام به‌خودی‌خود، حامل حس حریم است. حریم محل امن، یا فضای فارغ از امر بیرونی است. حریمی فارغ و کنده شده از مناسبات عقلانی حاکم در فضای عمومی و خصوصی است. فارغ از این‌که در حرم فرد چه چیزی به دست می‌آورد، می‌توان گفت در آن وجوه عمده‌ای از عقلانیت زیست روزمره زایل می‌گردد. سلب امور بیرونی، خصیصه‌ی حریم جهت دوباره زنده‌سازی و تازه کردن است. خلق محرمیت و حذف هر نوع امکان سمعی و بصری از ویژگی‌های حریم است که حس دفع فضای بیرونی را زنده می‌سازد. استقلال‌ی که در خانه‌ی ایرانی نسبت به بیرون و در حمام‌ها نسبت به خانه در قالب حس حریم قابل‌رؤیت است. از

این جهت در حمام، چیزی بیش از شستشو به دست آورده می‌شود و آن حس، بریدگی و جداسدگی و بازگشت به ساحت زندگی در قامتی نو است. حسی که با جاری شدن آب گرم بر بدن، و صدای آب، در برابر حجم بالای صدایی که حتی از پنجره‌های دو جداره بر فرد القا می‌شود. با از بین رفتن اتاق‌ها و دیوار زدایی و افسون‌زدایی از درون خانه‌ها، نیز فشرده‌سازی محل زیست، حمام از معدود خلوت‌های به جای مانده در درون خانه است. کارکرد شستشوی حمام بر همین اساس به نفع کارکرد فضای خلوت به محاق رفته است.

زیست‌سیاست طرد شهری

در عمل با سه فرایند همزاد و پیوسته روبه‌رویم: از یک سو با افزایش فشار اقتصادی و عقلانیت ابزاری در درون شهر، فرد خواسته یا ناخواسته، نسبت به فضای بیرونی از خود بیگانه می‌گردد. از سوی دیگر اندک فضاهای قدیمی درون شهری، که تجسم بخش انسانیت، تاریخ و فرهنگ تهران هستند به نفع تجاری‌سازی شهر به محاق رفته و فرد با وجود پس‌زندگی فضا، به درون خانه پرتاب می‌شود. هال چنین زیستی را زندگی در وضعیت بحرانی ذکر می‌کند (Hall, 2005: 19). زیست بحرانی و زندگی در تنش، مفهومی زیستی است که در آن نشان داده می‌شود که حیوانات نیز به خلوت کردن و تنهایی نیازمندند (همان: ۳۰). این نیاز، چنانچه هال می‌گوید امری ضرورتاً زیستی نیست و در فرهنگ‌ها و فضاهای گوناگون، رنگ و بوی خاصی به خود می‌گیرد. تهران با سرعت بسیار بالایی به سوی عمودی شدن، آپارتمانی شدن، حیاط‌زدایی، محله‌زدایی و از خود بیگانگی در حرکت است. چنین رویکردی در زیست شهری، تأثیر بسیار زیادی در طراحی درون‌خانگی و همین‌طور سبک زندگی آنان داشته و دارد. تشویش و سرعت زیست شهری و عقلانیت شدید آن، یک زیست مبتنی بر ضرورت و مشقت را پیش روی شهروندان در محیطی بیرونی قرار می‌دهد که روی دیگر آن تلاش حداکثری برای خلق فضایی آرام در درون خانه است. پس‌زندگی فضای شهری و عدم امکان خلق ارتباط با آن، که نتیجه مدیریت ناکارآمد به اضافه ذات زیست شهری است.

در شکل حاد آن، شهر فضایی غیر قابل تحمل می‌گردد که افراد از هر فرصتی برای فرار از آن استفاده می‌کنند. این فرار می‌تواند فرار از شهر به سوی طبیعت در روزهای غیرکاری یا در بزنگاه‌ها به سمت خانه سرازیر شدن یا استفاده از خودرو به عنوان واسطه‌ای خصوصی در برابر فضای شهری در روزهای کاری هفته باشد. به سوی خانه رفتن در بزنگاه‌ها در شهری مانند تهران، نه ماحصل داشته‌ها و امکانات خود خانه، که نتیجه فقدان‌های فضای بیرونی است. برآورده نشدن نیازها و فقدان مکان‌هایی که احساس تعلق را در شهروندان خلق کند، توقع و چشمداشت از دیگر فضاها مانند خانه و طبیعت را دوچندان کرده است. این امر درباره‌ی حمام نیز صادق است. فقدان فضاهای خلوت و آرام با توجه به محدودیت‌های شدید زمانی برای دسترسی به مکان‌های معدود، گرایش به گذراندن زمان در حمام را زیاد کرده است.

۵. نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که استحمام در تهران معاصر را نمی‌توان صرفاً ذیل مقوله بهداشت فردی یا عادت روزمره فهم کرد. حمام در تجربه زیسته شهروندان، به فضایی برای بازسازی مرزهای شخصی، ترمیم احساس امنیت و فاصله‌گیری از آشفتگی فضای شهری بدل شده است. در این معنا، افزایش تمایل به حمام را باید در پیوند با دگرگونی

تجربه شهری و تضعیف فضاهای میانجی در زندگی روزمره تحلیل کرد؛ فضاهایی مانند کوچه، حیاط، محله و روابط همسایگی که در گذشته امکان شکل‌گیری احساس تعلق، آشنایی و اعتماد را فراهم می‌کردند.

تحلیل یافته‌ها در پرتو دیدگاه مری داگلاس نشان می‌دهد که آلودگی در تجربه مشارکت‌کنندگان، صرفاً مفهومی پزشکی یا زیستی نیست، بلکه کیفیت نمادینی دارد. همان‌گونه که داگلاس نشان می‌دهد، مرزهای بدن بازتابی از مرزهای اجتماعی و فرهنگی‌اند و احساس آلودگی، اغلب بیانگر احساس تهدید نسبت به نظم اجتماعی است. در تجربه شهروندان تهرانی نیز شهر به فضایی بیگانه، فرسوده و پس‌زنده تبدیل شده که تماس مداوم با آن، نوعی احساس آلودگی نمادین ایجاد می‌کند. از این رو، استحمام را می‌توان تلاشی برای بازتنظیم مرز میان «خود» و «دیگری» و زدودن اثرات نمادین امر بیرونی از بدن دانست. تأکید مشارکت‌کنندگان بر خلوت، سکوت، برهنگی و احساس آرامش در حمام نیز نشان می‌دهد که حمام بیش از آنکه مکانی صرفاً خدماتی باشد، به قلمرویی برای بازسازی حریم شخصی بدل شده است.

این یافته‌ها از یک سو با مطالعات تاریخی شعبانی و جباره (۱۳۹۳)، توانی ملایی و غلامپور (۱۳۹۳) و قاسمی و همکاران (۱۳۹۷) همخوانی دارد که نشان داده‌اند حمام در فرهنگ ایرانی همواره فراتر از مکانی برای شستشو عمل کرده و واجد کارکردهای اجتماعی، آیینی و هویتی بوده است. با این حال، یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که این کارکردها در تهران معاصر از سطحی جمعی و آیینی به سطحی فردی و وجودی منتقل شده‌اند. اگر حمام سنتی فضایی برای معاشرت، مناسک جمعی و بازتولید پیوندهای اجتماعی بود، حمام معاصر بیشتر به فضایی برای بازسازی مرزهای فردی در برابر تجربه شهری بیگانه و انواع بی‌ثباتی و فشار تبدیل شده است.

در سطحی دیگر، یافته‌های پژوهش حاضر با نتایج مطالعات لیندسی و سوپسکی (۲۰۱۷) نیز همسو است. آن‌ها نشان دادند که استحمام برای بسیاری از شهروندان استرالیایی صرفاً کنشی بهداشتی نیست، بلکه بخشی از تجربه آرامش، خلوت و بازسازی فردی محسوب می‌شود. پژوهش حاضر نیز نشان می‌دهد که حمام در تجربه شهروندان تهرانی واجد کارکردی عاطفی و روانی است؛ با این تفاوت که در اینجا، مسئله تنها خلوت یا آرامش فردی نیست، بلکه واکنشی به تجربه بی‌ثباتی، فرسایش نظم فضایی و احساس آلودگی نمادین در زیست شهری است. به بیان دیگر، اگر سوپسکی حمام را نوعی پناهگاه شخصی در برابر فشارهای زندگی روزمره می‌داند، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در تهران معاصر، حمام به یکی از آخرین فضاهای بازسازی امنیت وجودی در برابر تجربه شهری آشفته بدل شده است.

در سطحی دیگر، یافته‌ها با مفهوم امنیت هستی‌شناختی در اندیشه آنتونی گیدنز نیز قابل فهم‌اند. گیدنز نشان می‌دهد که تداوم زندگی روزمره در جهان مدرن، وابسته به اعتماد به نظم اجتماعی و استمرار روتین‌هاست. اما زمانی که تجربه شهری با بی‌ثباتی، ازدحام، بیگانگی و فرسایش نظم فضایی همراه شود، این تداوم آسیب می‌بیند و فرد برای بازسازی حس کنترل، به روتین‌های شخصی و بدنی پناه می‌برد. در چنین شرایطی، حمام به یکی از محدود فضاهای قابل کنترل زندگی روزمره تبدیل می‌شود؛ فضایی که فرد می‌تواند در آن، نظم از دست‌رفته بیرون را در مقیاسی خرد بازسازی کند. بنابراین، ماندگاری در حمام و مصرف بالای آب را می‌توان بخشی از تلاش برای ترمیم امنیت وجودی در دل تجربه شهری ناپایدار دانست.

از این منظر، یافته‌های پژوهش حاضر از دو رویکرد رایج فاصله می‌گیرد: نخست، رویکردهای فنی و ساختاری (هادی و هاپک، ۲۰۲۵؛ محسن زاده و فکوهی، ۱۳۹۸) که مصرف بالای آب را صرفاً نتیجه ضعف مدیریت یا فقدان آگاهی شهروندان می‌دانند؛ دوم، تحلیل‌هایی که حمام را فقط فضایی برای آرامش فردی تلقی می‌کنند. پژوهش حاضر نشان می‌دهد که استحمام در تهران معاصر، در پیوندی عمیق با تجربه بیگانگی شهری، فرسایش تعلق مکانی و اختلال در نظم زندگی روزمره قرار دارد. به همین دلیل، هرگونه سیاست‌گذاری برای اصلاح الگوی مصرف آب، بدون توجه به تجربه زیسته شهروندان و معانی فرهنگی و وجودی مرتبط با بدن و پاکیزگی، با محدودیت‌های جدی مواجه خواهد شد.

در نهایت باید تاکید کرد که گرایش فزاینده به استحمام در تهران معاصر را نمی‌توان صرفاً با ارجاع به ضرورت‌های بهداشتی یا الگوهای مصرف توضیح داد. حمام در تجربه زیسته شهروندان، به فضایی برای بازسازی مرزهای شخصی، ترمیم احساس امنیت و فاصله‌گیری از آشفتگی و بیگانگی فضای شهری بدل شده است. در شرایطی که فضاهای میانجی زندگی شهری تضعیف شده و تجربه روزمره با احساس ناپایداری، ازدحام و آلودگی نمادین همراه است، بدن و روتین‌های مرتبط با آن به یکی از آخرین قلمروهای قابل کنترل برای فرد تبدیل می‌شوند. در این معنا، استحمام صرفاً کنشی بهداشتی نیست، بلکه تلاشی برای بازتنظیم رابطه فرد با جهان پیرامون و بازسازی نوعی نظم شخصی در برابر تجربه شهریِ پس‌زنده است.

در پایان پیشنهاد می‌شود نسبت میان الگوهای مصرف آب و تجربه ناامنی اجتماعی در دوره‌های بحرانی، مانند جنگ، ناآرامی‌های اجتماعی یا اختلالات گسترده شهری، در مقیاس کلان مورد بررسی قرار گیرد. مطالعه تغییرات مصرف آب در چنین شرایطی می‌تواند درک دقیق‌تری از پیوند میان بحران‌های اجتماعی، امنیت وجودی و رویه‌های روزمره فراهم سازد. این رویکرد همچنین می‌تواند ابعاد فرهنگی و روانی مصرف آب را در کنار تحلیل‌های فنی و مدیریتی آشکار کند.

۶. مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسندگان در این مقاله به صورت مساوی بوده است.

۷. منابع مالی

این مقاله حاصل پژوهش مستقل نویسندگان است و برای نوشتن آن، از هیچ سازمانی حمایت مالی دریافت نشده است.

۸. تعارض منافع

بنا به اظهار نویسندگان، در این مقاله هیچگونه تعارض منافی وجود ندارد.

References

- Abdolghafourian, A., Tajrishy, M., & Abrishamchi, A. (2012). Urban water management considering wastewater and runoff as new water resources (Case study: Tehran). *Journal of Water and Wastewater*, 23(4), 29–42. https://www.wwjournal.ir/article_2463.html (In Persian)
- Ardalan, A., Khaleghy Rad, M., Hadi, M. (2019). Urban Water Issues in the Megacity of Tehran. In: Ray, B., Shaw, R. (eds) *Urban Drought. Disaster Risk Reduction*. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-10-8947-3_16
- Ardalan, A., Khaleghy Rad, M., Hadi, M. (2019). Urban Water Issues in the Megacity of Tehran. In: Ray, B., Shaw, R. (eds) *Urban Drought. Disaster Risk Reduction*. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-10-8947-3_16
- Avazdahandeh, S., & Khalilian, S. (2021). The effect of urbanization on agricultural water consumption and production: the extended positive mathematical programming approach. *Environmental Geochemistry and Health*, 43(1), 247–258. <https://doi.org/10.1007/s10653-020-00668-2>
- Burte, H., & Kamath, L. (2023). The structural violence of spatial transformation: urban development and the more-than-neoliberal state in the Global South. *City*, 27(3–4), 448–463. <https://doi.org/10.1080/13604813.2023.2219549>
- Charmaz, K. (2014). *Constructing grounded theory*. London: Sage Publications.
- Davidson, M. (2008). Spoiled Mixture: Where Does State-led 'Positive' Gentrification End?. *Urban Studies*, 45(12), 2385–2405. <https://doi.org/10.1177/0042098008097105>
- Douglas Mary (1984) purity and danger and analysis of the concept of pollution and taboo. Published in the USA and Canada by Routledge
- Expert review of drinking water tariffs and wastewater disposal services in the country*. (2015). Deputy for Infrastructure Research and Production Affairs, Office of Production Studies. (In Persian)
- Eyn al-Saltaneh. (1995). *Diary* (M. Salour & I. Afshar, Eds.; Vol. 1). Asatir Publishing. (In Persian)
- Fayazi, E., & Tavakolizadeh, M. (2013). The social and political function of the bathhouse in the Safavid period. *Maskuyeh Quarterly*, 8(24), 111–132. (In Persian)
- Feizi, M., & Khatabiroudi, N. (2023). Social and environmental nudges and water usage: Evidence from a field experiment in Iran. *Water Resources and Economics*, 42, 100223. <https://doi.org/10.1016/j.wre.2023.100223>
- Feuvrier, J.-B. (1983). *Three years at the court of Iran* (A. Eqbal, Trans.). Donya-ye Ketab Publishing. (In Persian)
- Flandin, E. (1977). *Eugène Flandin's travelogue to Iran* (H. Noursadeghi, Trans.). Ishraqi Publications. (In Persian)
- Ghasemi, M., Hatam, G. A., & Tehrani, F. (2018). Recognizing the place of history and popular culture in traditional Iranian bathhouses (Continuity of manners, customs, and beliefs related to bathing). *Journal of Historical Research in Iran and Islam*, 12(22), 133–152. <https://doi.org/10.22111/jhr.2018.4252> (In Persian)
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Stanford University Press.
- Habibi, S. M. (2012). *From Shahr to city: A historical analysis of the concept of city and its physical appearance—Thought and reflection* (12th ed.). University of Tehran Press. (In Persian)
- Hadei, M., & Hopke, P. K. (2025). Civilizational Drought: A Missing Category in the Understanding of Iran's Water Crisis. *Environmental Science & Technology*. <https://doi.org/10.1021/acs.est.5c07392>
- Hall, E. (2005). *The hidden dimension* (M. Tabibian, Trans.; 2nd ed.). University of Tehran Press. (In Persian)
- International comparisons of domestic per capita consumption (2008) Prepared for the Environment Agency by Aquaterra Rio House. <https://database.waterwise.org.uk/wp-content/uploads/2019/09/EA-2008-International-Comparisons-of-Domestic-per-Capita-Consumption.pdf>
- Karimian, N. (2004). *Bibliography of the bathhouse*. Anthropology Research Institute. (In Persian)
- Kermani, F. (2016). The Role of Persian Historical Bath in City and Urban Life. *Journal of History, Culture & Art Research/Tarih Kültür ve Sanat Arastirmalari Dergisi*, 5(4). <https://doi.org/10.7596/taksad.v5i4.622>
- Le Bon, G. (1939). *Islamic civilization and the West* (S. M. T. Fakhr Gilani, Trans.; 3rd ed.). Elmi

- Publishing. (In Persian)
- Lindsay, J. and Supski, S. (2017) Changing household water consumption practices after drought in three Australian cities. *Geoforum*, 84, 51-58. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2017.06.001>
- Mansouri, A. (2010). Hijab and covering in Iranian and Islamic urban planning. *Journal of Housing and Rural Environment*, 29(130), 38–49. <https://jhre.ir/article-1-38-fa.html> (In Persian)
- Marcuse, P. (1985). Gentrification, Abandonment, and Displacement: Connections, Causes, and Policy Responses in New York City. *Journal of Urban and Contemporary Law*, 28, 195–240. Available at: https://openscholarship.wustl.edu/law_urbanlaw/vol28/iss1/4
- Mehrabadi, M. (2000). *The Iranian woman as narrated by European travel writers*. Afarinesh Publishing. (In Persian)
- Mehrabi, M. (2004). Traditional Iranian architecture: Caravanserais, bathhouses, houses in the slaughterhouse of modern architecture (A brief look at Iranian architecture). *Ferdowsi Journal*, (20–21). <http://noo.rs/xIWla> (In Persian)
- Mohsenzadeh, R., & Fakouhi, N. (2019). The water crisis under the shadow of agricultural intensification and de-agriculturalization in the country: Explaining the relationship between the water crisis in the agricultural sector and oil dependency. *Local Development (Rural-Urban)*, 11(1), 267–292. <https://doi.org/10.22059/jrd.2019.74470> (In Persian)
- Mollaei Tavani, A. R. (2014). Bath and bathing in the culture of Iranians in the Qajar era (from the beginning to the Constitutional Revolution). *Cultural History Studies (Journal of the Iranian History Association)*, 6(21), 121–148. https://www.chistorys.ir/article_205182.html (In Persian)
- Motalebi, G. (2001). Environmental psychology: A new discipline in the service of architecture and urban design. *Journal of Fine Arts*, (10). https://jhz.ut.ac.ir/article_13628.html (In Persian)
- Nateq, H. (1989). *Iran in cultural reorientation*. Khorasan Publications and Pegah Distribution Center. (In Persian)
- Norberg-Schulz, C. (2002). *The concept of dwelling* (M. Yarahmadi, Trans.). Agah Publishing. (In Persian)
- Pastak, I. and KÄHRIK, A. (2021), SYMBOLIC DISPLACEMENT REVISITED: Place-making Narratives in Gentrifying Neighbourhoods of Tallinn. *Int. J. Urban Reg. Res.*, 45: 814-834. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.13054>
- Paymanfar, S., & Zamani, B. (2022). A Paradigm Model of Traditional Iranian Neighborhood (Mahalleh): A Grounded Theory Approach. *Space and Culture*, 25(4), 689-705. <https://doi.org/10.1177/1206331219892529>
- Plan and Budget Organization of the Country, Statistical Center of Iran. (2016). *Results of the survey of energy carrier consumption and environmental characteristics of urban households*. (In Persian)
- Quitau, M. B., & Røpke, I. (2009). Bathroom transformation: From hygiene to well-being?. *Home Cultures*, 6(3), 219-242. <https://doi.org/10.2752/174063109X12462745321345>
- Rapoport, A. (2013). *Anthropology of housing* (K. Afzalian, Trans.). Kasra Bookstore. (In Persian)
- Ravanshadnia, M., Ghanbari, M., & Fardani, M. H. (2015). Planning crisis management of water resources in Tehran in the next twenty five years. *Journal of Applied Environmental and Biological Sciences*, 5(10), 50-59.
- Ravanshadnia, M., Ghanbari, M., & Fardani, M. H. (2015). Planning crisis management of water resources in Tehran in the next twenty-five years. *Journal of Applied Environmental and Biological Sciences*, 5(10), 50–59. https://www.researchgate.net/publication/304022817_Planning_Crisis_Management_of_Water_Resources_in_Tehran_in_the_Next_Twenty_Five_Years
- Reform of consumption pattern: Water, medicine, bread* (Vol. 2). (2016). Deputy for Planning and Strategic Supervision, Statistical Center of Iran. (In Persian)
- Rezaei, M., & Sarrafzadeh, M. H. (2016). Opportunities and obstacles of wastewater recycling in urban uses: A case study of Tehran metropolis. *Iranian Water Resources Research*, 10(4), 1–14. <https://doi.org/10.22067/jwsd.v10i4.2305-1242> (In Persian)
- Saadi, S., Pourhossein Qadi, M., & Fereydouni, M. (2023). Executive solutions and economic analysis of reducing water consumption in different building sectors. *Water and Sustainable Development Quarterly*, 10(4), 1–14. <https://doi.org/10.22067/jwsd.v10i4.2305-1242> (In Persian)
- Seifian, M. K., & Mahmoudi, M. R. (2007). Privacy in traditional Iranian architecture. *City Identity*

- Journal*, 1(1), 3–15. <http://noo.rs/6z3lK> (In Persian)
- Seyarpour, F. (2016). *Cultural anthropology of Tehran: Chapter one, Tehran, city of history* (N. Fakouhi, Ed.). Tisa. (In Persian)
- Shabani, E. A., & Jabbareh, S. (2014). The bath and its social functions in the medieval centuries of Iranian history. *Social History Studies*, 3(1), 89–109. (In Persian)
- Shahri, J. (1990). *Social history of Tehran in the thirteenth century: Life and business*. Rasa Cultural Services Institute. (In Persian)
- Sheil, M. (1989). *Memoirs of Lady Sheil, wife of the British minister plenipotentiary during the reign of Naser al-Din Shah* (H. Abutorabian, Trans.). Now Publishing. (In Persian)
- Simmel, G. (1993). The metropolis and mental life (Y. Abazari, Trans.). *Social Sciences Letter*, 3(6). https://jnoe.ut.ac.ir/article_15547.html (In Persian)
- Strauss, A., & Corbin, J. (2018). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (E. Afshar, Trans.). Ney Publishing. (In Persian)
- Takmil Homayoun, N. (1999). *Social and cultural history of Tehran* (Vol. 2): *Dar al-Khilafah Naseri*. Cultural Research Office. (In Persian)
- Tayebi, S., Feizizadeh, B., Esfandi, S., Aliabbasi, B., Ali Alavi, S., & Shamsipour, A. (2022). A neighborhood-based urban water carrying capacity assessment: analysis of the relationship between spatial-demographic factors and water consumption patterns in Tehran, Iran. *Land*, 11(12), 2203. <https://doi.org/10.3390/land11122203>
- Varharam, G. (1988). *The political system and social organizations of Iran in the Qajar era*. Moin Publications. (In Persian)
- Zieleniec, A. (2007). *Space and Social Theory*, London: SAGE <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/20546/1/29.pdf>.